

У КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

КИЇВ

4

1967

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 4
КВІТЕНЬ
1967

РІК ВИДАННЯ
ОДИНАДЦЯТИЙ

Виходить щомісяця

Орган інституту історії академії наук української РСР, інституту історії
ті ЦК КП України — філіалу інституту марксизму-ленінізму при ЦК КІРС

З М І С Т

СТАТТІ

вистріч 50-річчю Великого Жовтня та 100-річчю з дня народження В. І. Леніна

- К. Гутянський — Великий Жовтень і деякі питання культурної революції на Україні 3
Р. Доній — Більшовицькі організації України під час нової орієнтації партії (березень—квітень 1917 р.) 14
Г. Юрченко — В. І. Ленін і здійснення союзу більшовиків та меншовиків-партійців в організаціях РСДРП на Україні (1909—1911 рр.) 26
Д. Березовчук (*Умань*) — В. І. Ленін і організації сільської бідноти на Україні 38

Методологія та методика історичних досліджень

- Л. Шерман (*Харків*) — Деякі риси ленінського методу дослідження історії радянського періоду 46

ПОВІДОМЛЕННЯ

- С. Петренко — Зміни в складі, умовах праці і житті колгоспного селянства України 56
М. Лисенко — До питання про Малоросійське товариство (1821—1825 рр.) 66
А. Лівень — Позиція профспілкового руху США в питаннях зовнішньої політики (від війни в Кореї до війни у В'єтнамі) 76
Фред Бенсінг (*НДР*) — Характер, організація та роль «громад» у Селянській війні в Німеччині (1524—1526 рр.) 85

ЗАМІТКИ

- Ф. Башевой (*Жданов*) — Про інженерно-технічну підготовку керівних кадрів, висунутих з робітників у 1933—1937 рр. 95
В. Семчинський — Так приймали російське посольство XVII ст. в Китаї 98

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- Я. Сіментов (*Чернігів*) — З досвіду підготовки учителів історії Чернігівщини до 50-річчя Великого Жовтня 101

Поради історикам-початківцям

- П. Крип'якевич (*Львів*) — Нарис методики історичних досліджень 106

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

- О. Тимошук (*Чернівці*) — Хотинська фортеця 109

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

- М. Завалішина, М. О. Смешнов — Подвійна пастка (*продовження*) 112

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»

НАШ КАЛЕНДАР

П. М. Рашев (<i>Дніпропетровськ</i>) — М. І. Сташков (До 60-річчя з дня народження)	115
В. Г. Сарбей — До 130-річчя з дня народження В. В. Тарновського	118
Л. В. Олійник, К. І. Стецюк — 300-річчя повстання під керівництвом Степана Разіна	122
М. М. Кравець (<i>Львів</i>) — Гетьман України Петро Конашевич-Сагайдачний	126

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

А. В. Санцевич — Праці українських радянських істориків з проблеми «В. І. Ленін і Україна»	129
--	-----

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

П. І. Денисенко — М. Хорошайлов. На відбудові	139
С. І. Векслер (<i>Одеса</i>) — Д. П. Маргуліс. Про педагогічне мистецтво Ілліча	139
Д. М. Філіпенко, І. Ф. Черніков — Стефан Великов. Кемалістська революція і болгарська громадськість (1918—1922 рр.)	140
М. П. Приходько — В. І. Наулко. Карта сучасного етнічного складу населення Української РСР	142
К. М. Єрмак — Н. Шеліхова, О. Ровнер. Бібліографія української і російської бібліографії по історії УРСР	142
Я. І. Дзира — Михайло Мольнар. Словаки і українці	143
Г. Я. Сергієнко — Л. А. Коган. Крепостные вольнодумцы (XIX век)	147

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Н. М. Клебанівська — Зарубіжні зв'язки Інституту історії АН УРСР у 1966 р.	149
П. Т. Петриков (<i>Мінськ</i>) — Білоруські історики напередодні 50-річчя Великого Жовтня	152
В. В. Колосов — Праці українських істориків до 50-річчя Великого Жовтня	154
Н. П. Панчик — Прес-конференція в ЦДІА УРСР на відзнаку 50-річчя Великого Жовтня	156
Г. К. Макаренко — Науково-методичний семінар з питань «Історії міст і сіл Української РСР»	157
В. В. Грабовецький (<i>Львів</i>) — 40-річчя Коломийського музею Гуцульщини	159
С. М. Антонюк — Виставка праць українських учених у Кракові	160

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. Шевченко (головний редактор), І. Л. Бутич, А. М. Гаєвський, І. О. Гуржій, М. Р. Доній, В. А. Жебоклицький, П. М. Калениченко, С. М. Королівський, І. П. Крип'якевич, П. А. Лавров, Л. П. Нагорна (заст. головного редактора), В. І. Петров, А. В. Санцевич, В. А. Чирко, П. М. Шморгун.

Відповідальний секретар І. В. Лупандін

Адреса редакції: Київ, 1, Кірова, 4, телефон: Б 9-71-31

Український історический журнал, № 4, 1967

Выходит ежемесечно

(На украинском языке)

Технічний редактор Л. А. Стражник

Коректор О. М. Ставнійчук

БФ 01469. Зам. К-250. Тираж 7271. Формат паперу 70 × 108¹/₁₆. Друк. фіз. аркушів 10,0. Умовн. друк. аркушів 14. Обліково-видавн. аркушів 16,34. Здано до складання 27.II 1967 р. Підписано до друку 12.IV. 1967 р.

Київська обласна друкарня, вул. Леніна, 19.

Статті

*Назустріч 50-річчю Великого Жовтня
та 100-річчю з дня народження В. І. Леніна*

С. К. ГУТЯНСЬКИЙ

ВЕЛИКИЙ ЖОВТЕНЬ

І ДЕЯКІ ПИТАННЯ КУЛЬТУРНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ НА УКРАЇНІ

Наприкінці 50-х — на початку 60-х років у радянській історичній та філософській літературі на основі праць класиків марксизму-ленінізму про культуру утвердилася думка про те, що культурна революція в СРСР почалася з часу перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. Питання розвитку радянської культури активно дискутувалися істориками й філософами протягом останніх більше ніж десяти років. Найбільш жваво вчені обговорювали такі аспекти цієї проблеми, як визначення змісту, періодизація та закономірності культурної революції. За цей час багато авторів, зокрема М. П. Кім, І. С. Смирнов, М. Т. Іовчук, Л. М. Зак, В. О. Куманьов та ін., опублікували змістовні дослідження й розвідки з даної теми історичного та методологічного характеру. Найважливіші питання культурної революції в СРСР у філософському плані розглянуто в колективній монографії «Коммунизм и культура»¹. Певний доробок у вивченні розвитку радянської культури мають за останні роки також історики Української РСР, про що не раз згадувалося в пресі й зокрема в «Українському історичному журналі». Проте важливі питання історії й методології дослідження культурної революції на Україні до цього часу розробляються ще недостатньо.

Велика Жовтнева соціалістична революція була політичною передумовою грандіозних культурних перетворень у СРСР. Елементи соціалістичної культури в нашій країні існували ще до перемоги Великого Жовтня. Це зокрема поширення серед передових робітників марксистсько-ленінської теорії, більшовицька преса, легальні й нелегальні заклади, створені партією більшовиків (робітничі школи, клу-

¹ М. П. Кім. Коммунистическая партия — организатор культурной революции в СССР, М., 1955; його ж. О закономерностях культурной революции, журн. «Вопросы истории», 1960, № 5; його ж. Сущность и исторические этапы культурной революции в СССР, журн. «Вопросы истории КПСС», 1960, № 6; його ж. Советский опыт культурной революции, журн. «Коммунист», 1966, № 8; И. С. Смирнов. Ленин и советская культура. Государственная деятельность В. И. Ленина в области культурного строительства (октябрь 1917 г.— лето 1918 г.), М., 1960; М. Иовчук. Завершающий этап культурной революции в СССР, журн. «Коммунист», 1961, № 18; Л. М. Зак. История культурного строительства СССР в советской историографии (1956—1963 гг.), журн. «Вопросы истории», 1964, № 2; В. А. Куманев. Некоторые вопросы историографии культурной революции в СССР, в кн: Очерки по историографии советского общества, М., 1965; Коммунизм и культура. Закономерности формирования и развития новой культуры, М., 1966.

би і різні товариства). Поява цих елементів соціалістичної культури в надрах капіталізму є закономірним явищем. «В кожній національній культурі,— писав В. І. Ленін,— є, хоча б не розвинені, елементи демократичної і соціалістичної культури, бо в кожній нації є трудяща і експлуатована маса, умови життя якої неминуче породжують ідеологію демократичну і соціалістичну. Але в кожній нації є також культура буржуазна (а здебільшого ще чорносотенна і клерикальна) — притому не у вигляді тільки «елементів», а у вигляді пануючої культури»².

Великі вожді пролетаріату К. Маркс, Ф. Енгельс і В. І. Ленін підкреслювали, що в умовах капіталізму трудящі маси, пригнічені й експлуатовані, позбавлені політичної влади та усунуті від керівництва економікою, не можуть оволодіти великими культурними надбаннями минулих поколінь і створити нову, соціалістичну культуру.

Культурна революція є насамперед революцією в ідеології. Отже, вона можлива лише на основі марксистсько-ленінської теорії й при тій неодмінній умові, що пролетаріат візьме в свої руки державну владу. Лише тоді соціалістична культура стає в суспільстві пануючою.

Успіхи в проведенні культурної революції, її торжество залежать від певних політичних і соціально-економічних передумов. В. І. Ленін указував, що культурна революція, яка здійснюється в нашій країні, становить неймовірні труднощі. Вони полягали, з одного боку, в тому, що більшість населення була неписьменною. Отже, створення соціалістичної культури доводилося починати з навчання мільйонів людей грамоти. З другого боку, ці труднощі корінилися в надзвичайно відсталій (порівняно з розвинутими капіталістичними країнами) економіці Радянської Росії. Без їх усунення не можна було й думати про піднесення культури, науки, освіти. Для того щоб бути культурними, писав Володимир Ілліч, потрібно мати певний рівень розвитку матеріальних засобів виробництва, потрібна певна матеріальна база³.

Немає необхідності докладно зупинятися на економічному становищі нашої країни за царизму. Зазначимо лише, що в 1917 р. вона давала менше ніж 3% продукції світового промислового виробництва, в той час як США — майже 50%⁴. Царська Росія була відсталою не тільки в економічному, але й у культурному відношенні. За переписом 1897 р., у країні налічувалося 79% неписьменних. Навіть в європейській частині Росії їх було понад 77%. Серед жінок процент неписьменних становив близько 87, а серед селянок і того більше — 90,2⁵. На Україні він був високим і дорівнював у середньому 79,3⁶.

Відомо, що російський царизм проводив щодо українського народу, як і всіх інших неруських народів, ганебну політику національного гноблення. Про це зокрема свідчили такі «акти», як доповідна записка міністра освіти Уварова Миколі I з власноручною царською резолюцією про заборону української мови в школах (1835 р.), схвалений царем зловісний циркуляр міністра внутрішніх справ Валуєва (1863 р.), де зазначалося, що ніякої окремої малоруської мови не було, немає і не може бути, мерзенний урядовий указ 1876 р., яким було заборонено ввозити з-за кордону або друкувати в межах імперії будь-яку літературу українською мовою⁷. До таких ганебних акцій на-

² В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 8.

³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 419.

⁴ СССР — США (цифры и факты), М., 1961, стор. 20.

⁵ А. Г. Рашин. Население России за 100 лет, М., 1956, стор. 308.

⁶ Журн. «Исторические записки АН СССР», 1951, № 37, стор. 37, 48.

⁷ Хрестоматія з історії Української РСР, т. II, 1861–1917, К., 1961, стор. 275–276.

лежать і офіційні заяви чорносотенців у Державній думі про те, що української нації й мови взагалі не існує, заборона розмовляти в школах й писати урядові папери українською мовою, вшанувати пам'ять Тараса Шевченка тощо. Скільки їх ще було, тих заборон, невизнань, принижень, поки пролетарська революція не ліквідувала царського «тюрму народів», визволивши й українських трудящих з-під вікового соціального й національного гніту.

На підставі незаперечних фактів про неймовірно занедбаний стан освіти й культури трудящих Росії В. І. Ленін писав: «Такої дикої країни, в якій маси народу настільки були б *пограбовані* в розумінні освіти, світла і знання,— такої країни в Європі не лишилося ні одної, крім Росії. І ця здичавілість народних мас, особливо селян, не випадкова, а *неминуча* при гніті поміщиків...»⁸

Вороги марксизму—опортуністи з II Інтернаціоналу та російські меншовики виступили з своїми «теоріями» про перспективи пролетарської революції в Росії. Вони твердили, що російський пролетаріат нібито не підготовлений до взяття влади в свої руки, що Росія, мовляв, не доросла до соціалізму, бо рівень культури її народних мас низький і в країні немає кадрів інтелігенції, які здатні забезпечити керівництво всіма галузями державного, господарського й культурного будівництва. В. І. Ленін дав нещадну відсіч цим провокаційним вигадкам ворогів марксизму, розрахованим на ідейне роззброєння російського пролетаріату, на відмову від соціалістичної революції. «Якщо для створення соціалізму,— писав Володимир Ілліч,— потрібен певний рівень культури (хоч ніхто не може сказати, який саме цей певний «рівень культури»...), то чому нам не можна почати спочатку із завоювання революційним шляхом передумов для цього певного рівня, а *потім* уже, на основі робітничо-селянської влади і радянського ладу, рушити доганяти інші народи»⁹.

Незважаючи на економічну й культурну відсталість країни, російський пролетаріат під керівництвом більшовицької партії на чолі з В. І. Леніним здійснив Велику Жовтневу соціалістичну революцію, яка знаменувала собою корінний переворот не лише в економіці та класовій структурі суспільства, але й у національних відносинах, у політичному й духовному житті народів. «Червоний Жовтень,— говорив Володимир Ілліч,— відкрив широкий шлях для культурної революції величезного масштабу, яка здійснюється на основі економічної революції, що почалася, в постійній взаємодії з нею»¹⁰.

Жовтнева революція відіграла вирішальну роль у долі всіх націй і народностей нашої країни, в тому числі й українського народу, зокрема в розвитку його національної соціалістичної культури. Вона врятувала всі народи Росії від поневолення їх імперіалістичними хижаками Європи та Америки.

Іноземна воєнна інтервенція 1918—1920 рр. ще більше підірвала економіку Країни Рад. Промислове виробництво на кінець громадянської війни становило лише 14% від рівня 1913 р. Молодій Радянській республіці дісталася в спадщину від царської Росії відстале, розорене імперіалістичною війною та іноземною інтервенцією землеробство. В країні налічувалося понад 20 млн. дрібних селянських господарств, серед яких бідняцькі становили 65%. 30% господарств були безтяглові, 43% — безінвентарні, 15% — безпосівні¹¹.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 113.

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 422.

¹⁰ Клара Цеткін. Спогади про Леніна, К., 1955, стор. 68.

¹¹ СССР — США (цифры и факты), стор. 21, 58.

Великих руйнувань заподіяла іноземна інтервенція й народному господарству України. На початку 1921 р. продукція важкої промисловості республіки зменшилася в 7 раз проти 1913 р. Було затоплено й зруйновано понад 600 шахт. Видобуток залізної руди майже зовсім припинився. Металургійна промисловість України випускала лише 1% довоєнного виробництва чавуну. З 48 домен, які діяли в 1913 р., працювала тільки одна. Розруха панувала і на залізничному транспорті. У сільському господарстві республіки посівна площа зменшилася на 20%. Збір хліба становив лише 25% від урожаю 1913 р.¹²

Таким був стан економіки Радянської республіки, яка після закінчення громадянської війни приступила до мирного соціалістичного будівництва. Такою була матеріальна база, на якій починалася культурна революція в нашій країні.

Успішне здійснення культурного будівництва вимагало відбудови народного господарства й дальшого розвитку його на базі найновішої техніки. А щоб досягти піднесення економіки, необхідно було значно підвищити культуру народу, ліквідувати неписьменність, створити нову систему народної освіти, виховати численні кадри радянської інтелігенції, відкрити наукові заклади з усіх галузей знань, розгорнути їх роботу й поставити на службу народному господарству, розвинути літературу та мистецтво. Отже, культурна революція в нашій країні з самого початку могла здійснюватися тільки в діалектичній єдності з піднесенням економіки.

Індустріалізація й електрифікація всієї країни, колективізація сільського господарства створювали матеріальну базу для успішного розвитку культури, який у свою чергу забезпечував проведення соціалістичних перетворень в економіці. Цей складний, взаємозв'язаний і взаємообумовлений процес відбувався під керівництвом Комуністичної партії й Радянської держави за планом соціалістичного будівництва, розробленим на основі марксизму-ленінізму й даних точних наук.

В. І. Ленін визначив зміст культурної революції, основні її завдання та шляхи здійснення. Він обґрунтував важливе теоретичне положення про те, що революційна перебудова духовного життя народу є закономірним явищем у перехідний період від капіталізму до соціалізму. Накреслюючи план соціалістичного будівництва, В. І. Ленін поряд з індустріалізацією країни й колективізацією сільського господарства поставив питання про здійснення революційних перетворень у галузі культури. В статті «Про кооперацію» він прямо вказав, що «повне кооперування неможливе без цілої культурної революції»¹³. Основні теоретичні положення й політику партії в справі культурного будівництва Володимир Ілліч почав розробляти ще в працях дожовтневого періоду, а потім, після перемоги соціалістичної революції, продовжував розвивати їх уже в зв'язку з новими практичними завданнями, що виникли в цій галузі.

Основне завдання культурної революції В. І. Ленін вбачав насамперед в утвердженні соціалістичної ідеології, у комуністичному вихованні радянської людини, здатної побудувати суспільство без експлуататорів. Володимир Ілліч підкреслював, що соціалістичне будівництво, яке само по собі не приводить до зміни людини, позбавлене по суті мети й смислу¹⁴. Ось чому з перших днів соціалістичної революції Комуністична партія й Радянська влада, проводячи в жит-

¹² Історія Української РСР, т. II, К., 1957, стор. 218, 219.

¹³ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 418.

¹⁴ А. В. Луначарский о народном образовании, М., 1958, стор. 440.

тя ленінські настанови щодо революційної перебудови духовного життя народу, дбали не просто про розширення сітки учбових закладів, які б забезпечили навчання всіх дітей трудящих, про зростання кількості бібліотек, культурно-освітніх установ і т. п. Просте збільшення інститутів культури відбувається і в умовах буржуазної демократії, але їх суть залишається незмінною. Мета їхньої діяльності відповідає інтересам пануючих класів. Навіть тоді, коли буржуазія дає певний рівень освіти народним масам, вона керується своїми класовими, експлуататорськими цілями — зробити трудящих більш «придатними» для капіталістичного виробництва, для ще жорстокішого їх визиску.

В соціалістичному суспільстві культура належить народові. Вона будується на марксистсько-ленінській ідеологічній основі й служить трудящим в їх боротьбі за ліквідацію експлуататорських класів і остаточне утвердження соціалізму. Ось чому з перших днів Радянської влади В. І. Ленін і Комуністична партія поставили мету зв'язати діяльність усіх установ і закладів культури з завданнями соціалістичного будівництва, зробити їх провідниками ідей комунізму. Так, радянську школу, за визначенням Програми партії (1919 р.), потрібно було перетворити «із знаряддя класового панування буржуазії в знаряддя цілковитого знищення поділу суспільства на класи, в знаряддя комуністичного переродження суспільства»¹⁵. В. І. Ленін підкреслював, що нам необхідно «побороти весь опір капіталістів, не тільки воєнний і політичний, але й ідейний, найглибший і наймогутніший»¹⁶.

Соціалістична культура є продовженням і розвитком на новій ідейній основі всіх кращих духовних надбань попередніх поколінь. З перших же кроків здійснення культурної революції в нашій країні перед Комуністичною партією постало завдання використати духовну спадщину, яка залишилася нам від капіталістичного суспільства.

В. І. Ленін неодноразово роз'яснював партії й робітничому класу, що соціалізм можна побудувати тільки при умові критичного засвоєння та використання старої культури. «...Від роздушеного капіталізму,— говорив Володимир Ілліч,— ситий не будеш... Треба взяти всю науку, техніку, всі знання, мистецтво. Без цього ми життя комуністичного суспільства побудувати не можемо»¹⁷. Під керівництвом В. І. Леніна й Комуністичної партії робітничий клас залучив до роботи в народному господарстві, в збройних силах, у науці та інших галузях культури кращих представників старої інтелігенції, вихованих на традиціях і моралі буржуазного суспільства. При цьому партії довелося вести запеклу боротьбу проти пролеткультівців, зокрема їхніх ліво-сектантських поглядів на культурну спадщину. Як відомо, вони силкувалися створити нову, за їх розумінням, «чисто пролетарську культуру», яка б нічого спільного не мала з найкращими зразками духовної скарбниці минулого.

В спеціальному листі «Про пролеткульти» ЦК РКП(б) засудив антимарксистську буржуазну течію в них. В. І. Ленін написав проект резолюції щодо пролеткультів, який був одногослосно схвалений Першим Всеросійським з'їздом цієї організації. Він вимагав її обов'язкового підпорядкування органам Народного комісаріату освіти.

«Пролетарська культура,— говорив Володимир Ілліч на III з'їзді РКСМ,— не є культура, що вискочила невідомо звідки, не є вигадка

¹⁵ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, К., 1954, стор. 392.

¹⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 330.

¹⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 51.

людей, які називають себе спеціалістами по пролетарській культурі... Пролетарська культура повинна стати закономірним розвитком тих запасів знання, які людство виробило під гнітом капіталістичного суспільства, поміщицького суспільства, чиновницького суспільства»¹⁸.

В. І. Ленін нещадно викривав також позицію анархістів і «лівих комуністів» у питанні про використання буржуазних спеціалістів. Коли на засіданні ЦВК 29 квітня 1918 р. анархіст Ге й «лівий комуніст» Бухарін заявили, що спеців можна примусити працювати тільки під загрозою розстрілу, Володимир Ілліч відповів їм, що це — «цілковита нісенітниця і нерозуміння того, для чого гвинтівка служить»¹⁹.

Комуністична партія блискуче здійснила ленінські настанови. Соціалістична культура російського, українського та інших братніх народів нашої країни увібрала в себе всі кращі досягнення передової культури минулого. Культурне будівництво в Українській РСР, наприклад, було б немислиме без використання передової культури українського народу, до якої зокрема належить творча спадщина таких великих письменників, як Т. Шевченко, І. Франко, П. Грабовський, Леся Українка, М. Коцюбинський, П. Мирний, В. Стефаник.

Як відомо, вирішальною силою в розвитку соціалістичної культури є народні маси. В. І. Ленін підкреслював, що в середовищі робітничого класу й селянства ще непочате, багатюще джерело талантів. Капіталізм м'яв і душив їх²⁰. Пробуджені й визволені від гніту Жовтневою революцією вони потяглися до самостійного творення нового життя, нового побуту й культури. В СРСР нині сотні й тисячі талановитих майстрів професіонального й народного мистецтва, які є гордістю радянської культури.

Внаслідок здійснення соціалістичної культурної революції у нашій країні виросла нова, радянська інтелігенція. Це — одне з найвищих революційних перетворень у галузі культури. В нас також створена найпередовіша в світі система освіти й виховання підрастаючого покоління — гордість Радянської держави, велике дітище ленінського генія. Культурна революція вивела з темряви й нерівноправного становища жінку, залучила її до освіти й науки, до активної участі в усіх галузях суспільного життя. В СРСР небачено зросли освіта й загальна культура народних мас, утвердилась їх висока соціалістична свідомість. Ці перетворення в духовному житті радянського суспільства значною мірою були здійснені вже за роки довоєнних п'ятирічок.

Культурна революція в УРСР з самого свого початку була складовою частиною культурної революції, яка здійснювалася нашим народом під керівництвом Комуністичної партії в усій Радянській країні. Її загальні закономірності однаковою мірою діяли й під час революційної перебудови культури українського народу. І це зрозуміло, бо культурна революція в перехідний період від капіталізму до соціалізму є загальною закономірністю розвитку всіх країн, що стали на соціалістичний шлях.

Проте в проведенні її у кожній національній республіці Радянського Союзу були й є свої особливості, характерні риси, труднощі й успіхи. Це стосується також і культурної революції в Українській РСР.

Вивчення історії будівництва культури в УРСР дає підстави зробити висновок, що за роки Радянської влади в культурному розвитку

¹⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 251.

¹⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 271.

²⁰ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 363.

українського й російського народів було і є більше спільного, ніж особливого. Ця спільність ґрунтувалася й ґрунтується на марксистсько-ленінській ідеологічній основі національних культур обох народів, а також на братніх зв'язках економічного, політичного, державного й культурного характеру, що склалися історично, на одних і тих же класових інтересах у революційній боротьбі проти капіталізму, за перемогу пролетарської революції, соціалізму й комунізму. Загальновідомо, що В. І. Ленін багато разів наголошував на необхідності при всякій нагоді роз'яснювати трудящим масам України й Росії цю спільність інтересів обох братніх народів, «таких близьких і мовою, і місцем проживання, і характером, і історією»²¹.

В той же час на відміну від культурного будівництва в Радянській Росії у культурній революції на Україні були і є свої національні особливості. Великою перешкодою для розвитку соціалістичної культури в перші роки Радянської влади в УРСР було зокрема те, що на її території розгорнулася жорстока боротьба з внутрішньою контрреволюцією та іноземними загарбниками. Українські буржуазні націоналісти всіх мастей, прикриваючись національним прапором, вели боротьбу за відновлення капіталізму. Вони нічого корисного не зробили для культурного відродження українського народу.

Характерною особливістю розвитку радянської культури в УРСР у перші роки після перемоги Жовтневої революції було те, що національно-культурне будівництво в республіці здійснювалося в результаті ліквідації вікового національного гніту з боку російського царизму, який не давав українському народові розвивати свою мову й літературу, культивував ворожнечу між братніми народами, розпалюючи великодержавний шовінізм і буржуазний націоналізм. На ґрунті цього тривалого гноблення серед відсталого частини народних мас України, особливо серед селянства та дрібнобуржуазної інтелігенції, спостерігалися націоналістичні настрої, які нерідко виявлялися в суспільному житті.

Це поклало велику відповідальність на партійні й державні органи УРСР за правильне спрямування великої суспільної енергії українського народу, визволеного соціалістичною революцією від гніту, покликаною нею до соціально-економічного, національного й культурного відродження. В зв'язку з цим робітничому класу та передовій частині інших верств трудящих міста й села довелося під керівництвом Комуністичної партії вести рішучу боротьбу проти контрреволюційних дій дрібнобуржуазних партій. Останні намагалися підкорити своєму впливові трудящих і особливо селянство, спрямувати культурний розвиток України по буржуазно-націоналістичному шляху, у відриві від культури великого російського народу та інших братніх народів нашої країни. Партія змушена була вживати дійових заходів також проти проявів буржуазного націоналізму й великодержавного шовінізму з боку певної частини партійних і державних керівних працівників та рядових комуністів на Україні. Цьому питанню приділяв велику увагу й В. І. Ленін. Він гостро викривав помилки великодержавного, шовіністичного характеру, допущені окремими відповідальними державними й партійними діячами, а також вів нещадну боротьбу проти відкритих і замаскованих ворогів Радянської влади, що виступали зокрема проти проведення національної політики партії в культурному будівництві на Україні, бо такі явища, особливо в перші роки Радянської влади негативно позначилися на молодих паростках нової, соціалістичної культури українського народу.

²¹ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 71.

Вищезазначені помилки використовували буржуазні націоналісти для посилення своєї підривної діяльності проти Радянської влади взагалі й на культурному фронті зокрема. Боротьба проти їхніх підступних дій ускладнювалася тією обставиною, що й у рядах партії протягом тривалого часу на деяких керівних постах перебували люди, які час від часу вели атаки на ленінську лінію в національному питанні. Вони звинувачували В. І. Леніна й ЦК РКП(б) то в «поступках» українському буржуазному націоналізмові, то начебто в непослідовному проведенні національної політики, то нав'язували партії великодержавно-шовіністичну «теорію боротьби двох культур», суть якої зводилася до протиставлення російської культури українській, пропаганди самопливу в розвитку останньої, до недооцінки керівної ролі Комуністичної партії в національно-культурному будівництві.

Завдяки допомозі В. І. Леніна й ЦК РКП(б) Комуністична партія України викрила великодержавно-шовіністичних і буржуазно-націоналістичних ухильників у своїх рядах, показала комуністам і всім трудящим, наскільки небезпечними є ці ухили для долі українського народу й зокрема його соціалістичної культури. Велике значення для боротьби партії проти великодержавно-шовіністичних і буржуазно-націоналістичних збочень і перекручень у рядах КП України, для викриття й розгрому українського буржуазного націоналізму, ідеологічного виховання трудящих УРСР і мобілізації їх творчої енергії на розв'язання завдань культурної революції мали праці В. І. Леніна та рішення ЦК РКП(б) з питань національно-культурного будівництва.

Особливо велику роль у цьому відіграла резолюція Пленуму ЦК партії від 29 листопада 1918 р. «Про Радянську владу на Україні», підтверджена 3 грудня 1919 р. VIII Всеросійською конференцією РКП(б). Цей історичний документ, вироблений за участю В. І. Леніна, зобов'язував членів партії всіляко сприяти вільному розвитку української культури й зокрема мови, протидіяти русифікаторським спробам штучними засобами відтіснити її на другий план, прагнути перетворити українську мову в знаряддя комуністичної освіти трудящих мас²².

Національне питання й боротьба проти великодержавного шовінізму та буржуазного націоналізму, завдання партії в галузі культурного будівництва неодноразово розглядалися на пленумах і з'їздах, зокрема на XII з'їзді РКП(б) у квітні 1923 р., на VII конференції КП(б)У (квітень 1923 р.), а також на X з'їзді КП(б)У (листопад 1927 р.), який схвалив рішучу відсіч Центрального Комітету націоналістичним ухилам. XI з'їзд КП(б)У (червень 1930 р.) у своєму рішенні вказав, що успіхи в здійсненні ленінської національної політики на Україні досягнуті завдяки наполегливій і послідовній боротьбі партії на два fronti — проти великодержавного й українського шовінізму. З'їзд поставив вимогу давати «відсіч новим спробам ревізувати політику партії в національному питанні, всім тим, хто... висуває «теорії», що національні за формою культури віджили свій час»²³.

Своєрідність методів боротьби, спрямованої на розвиток національної формою, соціалістичної змістом культури на Україні, виявилася в так званій українізації. Вона проводилася відповідно до ленінських настанов про всебічний розвиток української мови, запровадження її в школі, державних і військових установах, про видання й поширення української художньої літератури, преси тощо. Комуні-

²² КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, стор. 430.

²³ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. 1918—1956, К., 1958, стор. 498.

стична партія вміло спрямовувала цей складний процес, виступаючи в той же час проти примусової українізації, до якої намагались вдаватися буржуазно-націоналістичні ухильники. Українізація завдала удару по антиленінській «теорії боротьби двох культур», шовіністичних «концепціях» українських буржуазних націоналістів і великодержавників. Вона сприяла зміцненню віковичної дружби російського й українського народів, союзу робітничого класу й селянства, соціалістичного міста й села.

В. І. Ленін до кінця свого життя не переставав цікавитися питаннями національно-культурного будівництва в радянських республіках і зокрема в УРСР. Він піклувався про розвиток освіти, української мови, літератури, преси, дбав про умови життя й праці радянської інтелігенції України. Постійна увага партії й особисто В. І. Леніна до процесу формування соціалістичної культури українського народу є однією з винятково сприятливих умов, які забезпечили успішне розв'язання найскладніших завдань культурної революції в УРСР.

В наш час здається, ніби в культурному будівництві (в галузі народної освіти, літератури або мистецтва) немає особливих труднощів. Є праці класиків марксизму-ленінізму, рішення партії, декрети й постанови Радянського уряду з питань розвитку культури — основа для керівництва творчими організаціями, методологічного та ідейного спрямування їх діяльності. Існують міністерства й відомства, що безпосередньо керують культурним будівництвом. Це, справді, сьогодні є. Але в перші роки Радянської влади треба було все починати, як кажуть, з чистого аркуша паперу, зокрема створити й самі державні органи, відповідальні за цю справу, виробити декрети, постанови, інструкції, поставити певні завдання, визначити шляхи, форми й методи їх здійснення. Створення соціалістичної культури народів нашої країни було завданням, безприкладним в історії. В цій справі не можна також недооцінювати суб'єктивного фактору. Потрібний був геній В. І. Леніна, його знання марксизму й вміння творчо застосовувати це вчення до практики соціалістичного будівництва в нашій країні, щоб виробити нові теоретичні положення, вказати на закономірності розвитку духовного життя народу в епоху соціалізму, навчити партію безпомилково керувати складним процесом культурного будівництва.

Перші ленінські декрети й постанови Радянського уряду з питань розвитку культури почали здійснюватися в Республіці Рад тоді, коли на Україні ще точилася боротьба проти іноземних інтервентів і буржуазної контрреволюції. Приступаючи до культурного будівництва під час коротких передишок у період громадянської війни і розгорнувши його в наступні роки мирної відбудови народного господарства, український народ використовував досвід своїх російських братів. Цим значною мірою пояснюється успішне розв'язання важливих завдань культурного будівництва на Україні. Взагалі культурна революція в СРСР відбувалася в умовах зміцнення всебічних зв'язків радянських народів.

Успіхи в створенні соціалістичної культури на Україні, досягнуті під керівництвом Комуністичної партії, зумовлювалися й рядом інших обставин. До них належить наявність тут численного робітничого класу, загартованого в революційній боротьбі спільно з російським пролетаріатом проти царизму й буржуазії, за перемогу соціалістичного ладу. В ході будівництва соціалізму й індустріалізації країни армія робітників Радянської України весь час чисельно зростала не лише в старих промислових районах, а й у нових.

Швидкий розвиток промислових міст (Харкова, Києва, Дніпропетровська, Донецька, Луганська, Запоріжжя та ін.), будівництво нових індустріальних районів відіграли велику роль у прискоренні темпів розгортання культурної революції в республіці. Робітничий клас, соціалістичні міста подавали велику допомогу селу в ліквідації патріархальщини у побуті, неписьменності, в проведенні політосвітньої та культурно-масової роботи, організації хат-читалень, клубів, бібліотек тощо. На Україні особливо яскраво виявилася вирішальна роль союзу робітничого класу й селянства в справі здійснення культурної революції. Він сприяв прискоренню ліквідації протилежності, а згодом істотної різниці в культурному розвитку між містом і селом. В історичній літературі це питання, на жаль, ще висвітлюється недостатньо.

Специфічною рисою культурної революції в УРСР було те, що в ході возз'єднання всіх українських земель в єдиній Українській Радянській державі в цей процес включалися мільйони визволених з-під капіталістичного гніту людей. Великим випробуванням для української радянської культури була Велика Вітчизняна війна 1941—1945 рр. Німецько-фашистські загарбники, окупувавши територію Радянської України, намагалися поневолити її народ, знищити його соціалістичну культуру, встановити на українській землі свій «новий порядок», прищепити трудящим людиноненависницьку фашистську ідеологію й мораль. Окупанти не зупинялися перед винищенням найсвятіших для радянського народу пам'яток культури й науки, руйнуючи музеї, школи, культурно-освітні заклади, бібліотеки. Вони катували, розстрілювали, відправляли на фашистську каторгу діячів української культури. Але трудящі республіки не скорилися ворогам й піднялися проти них на героїчну боротьбу.

Розвиток української радянської культури був значно затриманий фашистським нашествям. Після війни багато чого довелося відбудувати, але не можна було повернути загиблих письменників, учених та інших працівників культури. Ці кадри країна мусила заново виростити й виховати. В піднесенні культури в післявоєнний період українському народові допомогли російський та інші братні народи Радянського Союзу.

Трудящим Української РСР є чим пишатися тепер не лише в галузі економіки, але й у галузі культури. Як відомо, першочерговим завданням культурної революції була ліквідація неписьменності й малописьменності. Партія успішно розв'язала його. Як зазначав В. І. Ленін у 1921 р., найбільшим чудом було б те, «щоб ліквідувати до кінця саму комісію по ліквідації неписьменності»²⁴. Це чудо стало дійсністю на Україні ще до Великої Вітчизняної війни. За переписом 1939 р., серед населення республіки було 85,3% письменних. Тепер неписьменність в УРСР, як і в усьому Радянському Союзі, зовсім ліквідовано. Цього не спромоглася зробити у себе за багато років навіть така економічно розвинута капіталістична країна, як США. Нині там приблизно 10 млн. чоловік неписьменних та малописьменних.

До революції на Україні не було жодної державної школи з українською мовою навчання. Тепер у республіці 34 613 загальноосвітніх шкіл, з них — 24 тис. українських. У школах навчається близько 8,7 млн. дітей. В дожовтневий період на Україні налічувалось лише 37 дошкільних закладів, а сьогодні їх понад 10 тис.²⁵

Радянська влада не лише забезпечила нашій молоді можливість безплатно здобувати вищу й середню освіту, а й надала їй стипендії

²⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 49.

²⁵ Газ. «Правда України», 3 листопада 1966 р.

й гуртожитки. До революції на Україні було 27 вузів. Тепер у республіці 133 вищих учбових заклади і 700 технікумів, у яких навчається близько 1,5 млн. дітей трудящих. На 10 тис. чоловік населення в УРСР припадає 161 студент, тоді як у Франції відповідно — 71, Англії — 53, Західній Німеччині — 44 студенти²⁶. У вузах і науково-дослідних установах республіки працює 97 тис. наукових працівників, у тому числі 2 тис. докторів наук і понад 21 тис. кандидатів²⁷. В Українській РСР функціонують 61 театр, 25 філармоній, 26 тис. клубів, 28 тис. бібліотек, 126 державних музеїв та багато інших художніх і культурно-освітніх закладів²⁸.

«50 років Жовтня, — говориться в постанові ЦК КПРС «Про підготовку до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, — це здійснення культурної революції. Соціалізм приніс радянським людям освіту, незмірно підніс і збагатив духовне життя суспільства». Таких результатів у духовному розвитку народи Радянського Союзу змогли досягти тільки шляхом здійснення соціалістичної культурної революції. Ніякі вигадки про «особливу пролетарську культуру», що мали місце в минулому, або ж про так звану «велику пролетарську культурну революцію», яку нині хочуть нав'язати китайському народові Мао Цзе-дун та його група, не змогли і не зможуть виправдати себе. Немає нічого спільного між справді народною, соціалістичною культурною революцією та авантюрою, до якої вдаються китайські розкольникі. Так звана «культурна революція» в Китаї супроводжується знищенням культурної спадщини минулого, запереченням усіх досягнень старої культури. Це вияв дрібнобуржуазного нігілізму й лівацтва, які давно засуджені самою історією розвитку соціалізму.

Народившись у полум'ї жорстоких класових битв у роки Жовтневої революції, українська радянська культура несла в собі відбиток великої революційної мужності, почуття високого громадянського обов'язку, бойової доблесті, які з такою силою проявилися і в боях з ворогами Радянської Вітчизни, і на будовах комунізму.

Соціалістична культура українського народу, як і духовні скарби великого російського народу, відома усьому світові. В багатьох країнах, відзначав О. Гончар на V з'їзді письменників України, з кафедр університетів читаються курси української літератури й мови. В усьому світі вшановують пам'ять Тараса Шевченка, Михайла Коцюбинського, Ольги Кобилянської, Лесі Українки, Івана Франка. За останні 20 років за рубежем у перекладах на 43 мови вийшло близько 1000 видань творів письменників України.

А які неозорі горизонти духовного розквіту відкриваються для українського народу на шляху комуністичного будівництва. Культурна революція, яка перемогла в нашій країні разом з перемогою соціалізму, створила умови для дальшого піднесення соціалістичної культури народів СРСР, поступового перетворення її в комуністичну, загальнонародну.

Досвід культурної революції в СРСР і на Україні є повчальним для всіх народів світу, які борються за демократію й соціалізм. Він показує, що тільки пролетарська революція здатна визволити трудящих з духовного рабства й створити необхідні умови для розвитку справді народної, соціалістичної культури.

²⁶ П. Ю. Шелест. Доповідь на Пленумі ЦК КП України 23 січня 1967 р., газ. «Радянська Україна», 26 січня 1967 р.

²⁷ Про підсумки виконання Державного плану розвитку народного господарства Української РСР у 1966 р., газ. «Радянська Україна», 1 лютого 1967 р.

²⁸ Газ. «Радянська Україна», 6 листопада 1966 р.

М. Р. ДОНІЙ

БІЛЬШОВИЦЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНИ ПІД ЧАС НОВОЇ ОРІЄНТАЦІЇ ПАРТІЇ

(березень—квітень 1917 р.)

Після перемоги Лютневої буржуазно-демократичної революції більшовицькі організації України вийшли з підпілля і почали перебудовувати свою роботу відповідно до нових умов. З перших днів легального існування між великими більшовицькими організаціями України і ЦК РСДРП було встановлено безпосередній зв'язок. ЦК спрямовував діяльність місцевих партійних організацій через «Правду», в якій публікувалися всі найважливіші документи партії, листувався з ними, посилав на місця досвідчених партійних працівників для постійної роботи, або як своїх уповноважених. У Києві в той час перебували три представники ЦК РСДРП М. О. Савельєв (Петров), І. І. Шварц і О. Ф. Розмирович¹. Наприкінці березня повернулася з еміграції через Петроград Є. Б. Бош²; до Харкова на початку квітня прибув представник ЦК М. К. Муранов, який щойно повернувся із заслання³; 4 квітня з Петрограда до Катеринославу приїхали Е. І. Квірінг, який повернувся з заслання, а пізніше Я. А. Епштейн (Яковлев)⁴. У Харкові, Катеринославі, Луганську працював І. Х. Лутовінов (Юрій)⁵. ЦК партії вживав енергійних заходів для розповсюдження більшовицьких газет і подавав допомогу місцевим партійним організаціям у придбанні необхідної літератури. Часто ініціатива у налагодженні таких зв'язків належала місцевим партійним організаціям. Вони надсилали до Центрального Комітету листи, а також своїх представників, які одержували настанови, документи та літературу, інформували про становище на місцях, привозили літературу, що видавалася на Україні, передавали зібрані для більшовицької преси гроші. Так, Київський комітет на своєму засіданні 7 березня, розглянувши питання про зв'язок з ЦК, вирішив направити до Петрограда члена комітету Д. Й. Іткінд⁶.

В цей період виникли нові більшовицькі організації в Горлівці, Павлограді, Брусиліві та інших місцях, партійні осередки на багатьох фабриках, заводах, рудниках, залізничному транспорті. У великих містах були створені районні комітети партії: у Харкові — Петинський, Міський і Холодногорський, у Києві — Подільський, Солом'янський, Міський, Печерський, Шулявський і Деміївський, у Катеринославі — Брянський, Міський і Задніпровський. Визначилася і структура організації. Так, Київський комітет на своєму засіданні

¹ Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март—ноябрь 1917 г.), К., 1957, стор. 193.

² ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 51, оп. 1, од. зб. 1, арк. 25.

³ Большевистские организации Украины..., стор. 28.

⁴ Э. Квириг. Дооктябрьские дни в Екатеринославе. Сборник «5-я годовщина Октябрьской революции», Екатеринослав, 1922, стор. 27.

⁵ Там же; Большевистские организации Украины..., стор. 33; И. Николаенко. Февральская революция в Луганске, журн. «Летопись революции», 1927, № 3, стор. 36—38.

⁶ Большевистские организации Украины..., стор. 218.

6 березня 1917 р. вирішив: «На кожному заводі і фабриці організуються заводські збори; дрібні майстерні організуються стосовно до районів розташування майстерень. На всіх цих зборах обираються заводські й районні комітети, які надсилають від себе представників у загальноміський комітет, що є верховним органом Київської організації⁷.

Партійні організації України приділяли велику увагу створенню більшовицької преси. У великих робітничих центрах, де партійні організації ставали твердо на ноги, одна за одною виникали легальні більшовицькі газети. На початку березня почала виходити газета «Пролетарий» — орган Харківського міського комітету, перший номер якої опублікував Маніфест ЦК РСДРП «До всіх громадян Росії», партійну програму-мінімум, цілий ряд коротких, але змістовних статей, що роз'яснювали причини Лютневої революції і роль у ній робітничого класу, значення Установчих зборів і чотиричленною системи виборів. Газета надрукувала також коротку інформацію про внутріпартійну та агітаційно-масову роботу серед харківських робітників. «Загалом номер складено цікаво,— писала «Правда»,— і, головне,— так популярно, що кожен робітник, навіть той, хто вперше взявся за газету, зрозуміє в ній все — від першого слова до останнього»⁸.

З 14 березня почав виходити «Голос социал-демократа» — орган Київського міського комітету, 4 квітня вийшов перший номер «Звезды» — газети Катеринославського більшовицького комітету.

Більшовицькі організації України значну увагу приділяли зростанню і зміцненню своїх рядів. 14 березня Харківський комітет, а 20 березня газета «Пролетарий» закликали робітників вступати до лав більшовицької партії. За два місяці число членів партії на Україні виросло більш як у 7 раз. Якщо на початок березня їх було понад 1 тис. чоловік, що наприкінці квітня — понад 7 тис. Ці дані повністю спростовують вигадку українських буржуазних націоналістів, нібито більшовизм на Україні не мав соціальної бази і був занесений сюди штучно з Росії, а більшовицькі організації нічого не пов'язувало з українським народом, і вони були чужі йому.

14 березня Київський комітет РСДРП видав листівку, в якій закликав робітників вступати в ряди більшовицької партії і профспілок. «Товариші! — говорилося в ній, — без боротьби за наші класові інтереси і без боротьби за мир ми навіки будемо пригноблені капіталістами, паразитами. Боротьба можлива лише при наявності міцних робітничих організацій, які надають йому силу і можливість успішно боротися за повсякденні інтереси і за остаточне звільнення робітничого класу від жорстокої експлуатації... Записуйтеся, товариші, в свій союз і в партію, які захищають ваші інтереси і приведуть вас до кінцевої мети»⁹.

Після Лютневої революції більшовицькі організації України брали активну участь в організації і діяльності Рад робітничих і солдатських депутатів, професійних спілок, фабрично-заводських комітетів, видавали і розповсюджували серед трудящих більшовицьку літературу, створювали клуби, бібліотеки, проводили мітинги і збори робітників, солдатів та селян.

Щоб зробити свою діяльність цілеспрямованою, більшовикам самим треба було добре розібратися в обстановці, що складалася внаслідок перемоги Лютневої революції, виробити своє ставлення до найважливіших питань революції — війни, Тимчасового уряду, Рад

⁷ Большевицские организации Украины..., стор. 216—217.

⁸ Газ. «Правда», № 11, 17 березня 1917 р.

⁹ Большевицские организации Украины..., 224, 225.

робітничих і солдатських депутатів, інших партій, чітко визначити мету дальшої боротьби.

Відомо, що В. І. Ленін, перебуваючи в еміграції, ще в березні висунув курс на перехід до соціалістичної революції, який потім всебічно обґрунтував у Квітневих тезах. Ленінські документи — «Телеграма більшовикам, що від'їздять в Росію», «Начерк тез 4 (17) березня 1917 року», «Листи з далека» сформулювали основні положення політики пролетаріату за нових умов: ніякої підтримки Тимчасовому уряду, організація Рад робітничих депутатів і озброєння пролетаріату, ніякого зближення з іншими партіями.

Д. Й. Іткінд, яка за дорученням київських більшовиків їздила в ЦК РСДРП, привезла текст телеграми В. І. Леніна більшовикам, що від'їжджали в Росію. Але Київський комітет, ознайомившись на своєму засіданні 19 березня з текстом цієї телеграми прийняв помилкове рішення — текст її на загальних зборах не оголошувати¹⁰. В «Правде» 22 березня було надруковано з великими скороченнями і виправленнями, а потім передруковано в номерах 10 і 11 «Пролетарія» і 6, 7, 8 «Голос социал-демократа», перший ленінський «Лист з далека» — «Перший етап нової революції». Отже, не всі ленінські настанови і не всім більшовицьким організаціям були відомі.

В розв'язанні найважливіших питань революції, вони керувалися матеріалами, опублікованими в «Правде», вказівками ЦК РСДРП.

Більшовицькі організації України, озброєні ленінською теорією соціалістичної революції, стояли загалом на правильних позиціях щодо розв'язання основних питань революції. Вони вважали Тимчасовий уряд антинародним, боролися за припинення імперіалістичної війни, рішуче відмежовувалися від оборонців-угодовців, створювали й зміцнювали Ради, боролися проти об'єднавчих настроїв у своїх власних лавах. Більшовики України багато зробили для розвитку творчості трудящих мас, перемогли над самодержавством, для поглиблення революції. Разом з тим, вони допускали й серйозні тактичні помилки.

Характерною щодо цього є конференція Катеринославської організації РСДРП з участю більшовицьких організацій Донбасу, що відбулася 5 березня 1917 р. На ній були представлені організації і групи, що об'єднували близько 900 членів партії. Рішення конференції, спрямовані загалом на зміцнення й розширення завоювань революції, містять і деякі незрілі, помилкові положення. Так, Лютнева революція в них правильно розглядається як буржуазна, головною метою якої було усунення класу феодалів-поміщиків, і підкреслюється, що вона не може усунути всіх страхіть капіталізму. Одночасно в рішеннях немає чіткого формулювання мети дальшої боротьби, говориться про підтримку Тимчасового уряду «в його намаганні знищити залишки феодального ладу...»¹¹.

В рішеннях указується, що Рада робітничих депутатів є однією з найактивніших революційних організацій пролетаріату, здатних керувати рухом. Підкреслюється необхідність участі більшовиків у їхній діяльності. Конференція затвердила наказ Раді робітничих депутатів, в якому були сформульовані найближчі вимоги, що за них повинні боротися більшовики в Радах, проте Ради не вважалися органами нової революційної влади народу, а тільки організаціями, які можуть бути «представниками робітничого класу в органах громадського самоврядування»¹².

¹⁰ Большевицские организации Украины..., стор. 228.

¹¹ Там же, стор. 6.

Дещо чіткішою була позиція Харківського комітету. Так, у листівці від 6 березня він закликав робітників готуватися до майбутньої боротьби проти буржуазії і йти не за Думою, а за Радами робітничих депутатів. «Товариші, — говорилося в листівці, — нам необхідно дивитися пильно не тільки за розбитим ворогом. У нас і інший ворог, ворог молодший, йому не 300 років, як царській зграї, цей ворог — російська буржуазія, російські капіталісти... Боротьба ще не закінчена. Вона тільки починається. І не за Думою повинні піти робітники і селяни, а за Радою робітничих депутатів...»¹³. Проте, як видно з цього та інших документів, Харківська організація також не розуміла класової суті двовладдя.

Особливо складне становище створилося в Київській організації, цьому центрі величезного сільськогосподарського району, де переважали робітники легкої та кустарної промисловості і вплив дрібнобуржуазних партій був більший, ніж у промислових районах. Тут були зосереджені головні сили націоналістичної Центральної ради, українських буржуазних і дрібнобуржуазних партій.

Після перемоги Лютневої революції Київський комітет розгорнув роботу по зміцненню завоювань революції. В основному правильно визначивши своє ставлення до Центральної ради, він на засіданнях 2 і 5 квітня 1917 р. засудив українських соціал-демократів за підтримку буржуазної Центральної ради, вирішив не вступати з ними ні в які блоки і «розпочати кампанію в «Голосе социал-демократа» проти українських сепаратистських намагань з вказівкою, що такі намагання розпоршують сили революційного російського пролетаріату»¹⁴. Проте нові завдання, що постали перед партією, не були ясними до кінця. Київська організація обмежувала завдання пролетаріату рамками буржуазно-демократичної революції, вимогами соціал-демократичної програми-мінімум. Київський комітет, очолюваний на початку квітня Г. Пятаковим, розробив свою антиленінську платформу, затверджену 6 квітня загальними міськими партійними зборами. Вона виходила з того, що розвиток продуктивних сил і зрілість робітничого класу в Росії ще не досягли рівня, необхідного для перемоги соціалістичної революції, що російська демократична революція може бути тільки поштовхом для пролетарської революції на Заході. Ухвалена платформа орієнтувала на умовну підтримку Тимчасового уряду.

Більшовицькі організації вели непримиренну боротьбу проти об'єднаних настроїв у своїх власних лавах. На Україні більшість комуністів перебувала в самостійних більшовицьких організаціях великих промислових центрів, що відігравали вирішальну роль у робітничому русі, а незначна частина — в об'єднаних соціал-демократичних організаціях, до складу яких входили і більшовики, і меншовики.

Партійні організації Харківської і Катеринославської губерній мали пролетарський склад і порівняно стійкі партійно-більшовицькі традиції. Тут вийшли з підпілля і діяли в перші дні революції самостійні більшовицькі організації в Харкові, Катеринославі, Луганську, Макіївці, Єнакієвому, Берестово-Богодухові, Ясинуватому, Микитівці та інших місцях. Об'єднані організації існували в Юзівці, Бахмуті, на Парамонівському руднику.

В південно-західному районі самостійні більшовицькі організації існували тільки в Києві, Конотопі, Брусиліві. Найбільшою і найсиль-

¹³ Харьков и Харьковская губерния в Великой Октябрьской социалистической революции. Сборник документов и материалов. Февраль 1917 — апрель 1918 гг., Харьков, 1957, стор. 16, 17.

¹⁴ Большевицские организации Украины..., стор. 237.

нішою з них була Київська. А більшість організацій в цьому краї були об'єднаними: Козятинська, Бахмацька, Кременчуцька, Білоцерківська, Вінницька, Полтавська, Чернігівська та ін. Проте майже в усіх з них більшовики мали свої групи. Так, на середину квітня Чернігівська більшовицька група налічувала 50 чоловік, до складу комітету об'єднаної організації входили тільки більшовики. Переважали більшовики в Козятинській соціал-демократичній організації і її комітеті. Білоцерківська група налічувала 20 чоловік, Вінницька — 15. Невелика група була також у Бахмачі¹⁵.

Сильнішими, ніж будь-де, були об'єднавчі настрої на півдні — в Херсонській і Таврійській губерніях. Одеська, Миколаївська, Херсонська, Єлисаветградська, Бердянська і ряд організацій Криму були об'єднані.

Джерелом виникнення об'єднавчих настроїв була неформленість політичних і теоретичних поглядів, наявність напівменшовицьких поглядів у окремих партійних працівників і груп на характер революції і тактику партії. Нерідко це було наслідком тривалої відірваності від партійної роботи, викликаної репресіями та іншими причинами. Деякі члени більшовицької партії, що повернулися з тюрем і заслання, не могли одразу вірно розібратися в обстановці, не розуміли шкоди «революційного оборонства», необхідності повного розриву з меншовиками і створення самостійних більшовицьких організацій. Виникненню і поширенню об'єднавчих настроїв сприяло й те, що в ряді місць збереглися старі організаційні зв'язки більшовиків з меншовиками.

Об'єднавчі настрої мали місце і в самостійних більшовицьких організаціях.

Більшовики України вели непримиренну боротьбу проти частини опортуністично настроєних і політично відсталих членів партії та окремих груп, які під тиском дрібнобуржуазної стихії вимагали об'єднання з меншовиками.

В Харкові з пропозицією про злиття більшовиків і меншовиків виступив Тимчасовий організаційний комітет меншовиків. Він запропонував створити об'єднану автономну соціал-демократичну організацію, тобто незалежну як від ЦК РСДРП, так і від Організаційного комітету меншовиків. Меншовики розраховували таким чином ввійти в Харківську організацію з тим, щоб захопити її зсередини. Група опортуністично настроєних членів партії: Н. Верин, Т. Лугановський та інші підтримували цю пропозицію і наполягали на ухваленні її, мотивуючи це тим, що між більшовиками й меншовиками нібито нема вже колишніх гострих, принципових незгод. Проте загальні партійні збори Харківської організації, що відбулися 23 березня 1917 р. переважною більшістю (80 проти 15) відхилили цю пропозицію і дали відсіч носіям об'єднавчих настроїв усередині організації. Секретар Харківського більшовицького комітету О. В. Ємельянов (Сурик) писав з цього приводу: «Чи могли ми піти на такий заклик, звідки б він не виходив — чи від Тимчасового Харківського організаційного комітету меншовиків, чи від більшовика Н. Верина. І ми відповіли: «Ні!»¹⁶.

Чітко визначила своє ставлення до меншовиків та інших угодовських партій Київська організація. У рішенні загальних зборів Київської організації РСДРП від 8 березня 1917 р. підкреслювалося, що «цілковите ідейне і організаційне розмежування з соціал-шовіністами

¹⁵ Большевицские организации Украины..., стор. 193—211.

¹⁶ Газ. «Пролетарий», 28 березня 1917 р.

є одним з основних завдань партії»¹⁷. Київська організація послідовно вела цю лінію, рішуче виступала проти окремих проявів об'єднаних настроїв, що мали місце в її лавах.

Вказані помилки були характерними не тільки для партійних організацій України, а й для інших районів країни. Це зумовлювалося крутим поворотом подій, слабкістю організацій, а також серйозними тактичними промахами Бюро ЦК. На позиції Бюро ЦК, що спершу займав більш послідовну лінію, позначилося певною мірою те, що деякі видатні діячі партії, які повернулися в середині березня з заслання, допускали серйозні помилки в розв'язанні ряду найважливіших питань революції. Так, напівменшовицьку позицію займав Каменєв, що входив тоді до редакції газети «Правда». Він твердив, що Росія не дозріла ще до соціалістичної революції, відстоював тактику тиску на Тимчасовий уряд, скокуючись у питанні війни на позиції оборонства. Член Бюро ЦК Й. Сталін в той час припускав можливість виходу країни з війни шляхом тиску на Тимчасовий уряд. Пізніше він сам визнавав, що це була велика помилка, яка лила воду на колеса оборонства й утруднювала революційне виховання мас¹⁸. Приїзд В. І. Леніна поклав край таким помилкам.

В новій обстановці перед партією гостро постала необхідність нового орієнтування, нової стратегії і тактики. Це складне завдання розв'язав В. І. Ленін. Повернувшись 3 квітня з еміграції в Росію, він 4 квітня виступив перед членами ЦК РСДРП, Петербурзького партійного комітету і більшовицькими делегатами Всеросійської наради Рад робітничих і солдатських депутатів з доповіддю «Про завдання пролетаріату в даній революції». Тези цієї доповіді, що дістали назву Квітневих, опублікувала «Правда». В них В. І. Ленін теоретично обґрунтував конкретний план боротьби за переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну. «Своєрідність поточного моменту в Росії,— писав В. І. Ленін,— полягає в *переході* від першого етапу революції, який дав владу буржуазії в силу недостатньої свідомості і організованості пролетаріату,— *до другого* її етапу, який повинен дати владу в руки пролетаріату і бідніших верств селянства»¹⁹.

В. І. Ленін зробив величезне наукове відкриття, довівши, що формою диктатури пролетаріату є республіка Рад. Виходячи з реального співвідношення класових сил, він зробив висновок про можливість мирного здійснення соціалістичної революції шляхом завоювання більшості в Радах і висунув лозунг «Вся влада Радам!».

Квітневі тези були величезним вкладом у скарбницю марксизму, дальшим розвитком марксистсько-ленінського вчення про соціалістичну революцію і диктатуру пролетаріату.

Більшовики, робітники, солдати, молодіжні організації України з величезною радістю зустріли звістку про приїзд В. І. Леніна в Росію, про це свідчать хвилюючі слова привітання на адресу вождя. «Загальні збори членів РСДРП заводських і Міського районів м. Катеринослава в кількості 654 чоловік,— телеграфували 6 квітня катеринославські більшовики,— що вперше зібрались відкрито після довгих років підпілля, одногolosно постановили гаряче вітати у Вашій особі, дорогий Володимир Ілліч, старого ідейного вождя російських робітників, невтомного борця з опортунізмом у робітничому русі, який свято несе до останніх днів революційний прапор міжнародної соціал-демо-

¹⁷ Большевицские организации Украины..., стор. 220.

¹⁸ Й. В. Сталін. Твори, т. 6, стор. 331.

¹⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 4.

²⁰ Трудящі України В. І. Леніну. Збірник документів, К., 1960, стор. 3.

кратії»²⁰. У привітанні Харківського більшовицького комітету й редакції газети «Пролетарий» вказувалось, що вони «Твердо переконані, що Ваше повернення в наші зімкнуті ряди сприятиме якнайшвидшому здійсненню лозунгів революційної соціал-демократії»²¹.

Першими активними пропагандистами ідей В. І. Леніна, викладених у Квітневих тезах, були більшовики-делегати березневої Всеросійської наради Рад робітничих і солдатських депутатів, які слухали доповідь самого Володимира Ілліча. На місцях тези були відомі ще до опублікування в пресі, їх переписували від руки й розповсюджували в рукописних текстах. М. О. Савельєв (Петров) — член Київського комітету привіз до Києва тези, ще до опублікування їх у пресі. Йому дав В. І. Ленін у Петрограді, на Всеросійській Нараді Рад робітничих і солдатських депутатів. «Я переписав їх олівцем і з цим новим євангелієм революційного комунізму приїхав до Києва»²², — згадує старий комуніст.

Тези були опубліковані в № 26 «Правды» від 6 квітня 1917 р. На Україні їх передрукували дві більшовицькі газети «Пролетарий» (№ 18 від 13 квітня) і «Звезда» (№ 6 від 29 квітня). Таким чином, Квітневі тези В. І. Леніна читали, ретельно вивчали, обговорювали. Навколо них йшла палка полеміка, розгорталась гостра боротьба.

Більшовики і передові робітники України зустріли Квітневі тези з великим піднесенням. Їх широко обговорювали і схвалили на партійних зборах Харківської, Катеринославської, Луганської, Горлівсько-Щербинівської, Конотопської та інших більшовицьких організацій.

Прямих документальних матеріалів про хід обговорення у Харківській організації ленінських Квітневих тез немає. Але відомо, що навколо них точилася гостра боротьба. Опортуністську позицію, подібну до позиції Каменєва, в Харкові займала група, очолювана Лугановським. Будучи членом редколегії газети «Пролетарий», він різко заперечував проти передрукування в ній статті В. І. Леніна «Про дво-владдя», опублікованої в «Правде» 8 квітня. Після бурхливого обговорення цього питання в редакції газети і міському партійному комітеті стаття В. І. Леніна була все-таки опублікована в «Пролетарии» в № 20 від 15 квітня, з такими примітками від редакції: «Зважаючи на величезну вагу і складність питань, порушених В. І. Леніним, редакція вважає за необхідне передрукувати статтю вождя революційної соціал-демократії, вміщену в «Правде».

Надалі ми вважаємо за необхідне вміщати статті тов. Леніна з метою якомога ширшого ознайомлення товаришів робітників з його тезами, думками, поглядами, а не с приписуваними йому наклепницькою буржуазною пресою»²³.

Разом з тим нижче була така примітка: «З деякими положеннями т. Леніна редакція не згодна»²⁴.

Це свідчить про непослідовність редакції газети «Пролетарий» і в якійсь мірі і самого Харківського комітету.

Буквально через декілька днів, 23 квітня в «Пролетарии» було опубліковано захоплене привітання (телеграма) В. І. Леніну від більшовиків Міського району: «Установчі збори Міського району РСДРП Харкова, — писали вони, — гаряче вітають Вас, дорогий товаришу Ле-

²¹ Там же, стор. 3.

²² М. О. Савальєв-Петров. На шляхах до Великого Жовтня (із спогадів члена Київського комітету РСДРП(б)), «Український історичний журнал», 1957, № 1, стор. 129.

²³ Газ. «Пролетарий», 15 квітня 1917 р.

²⁴ Газ. «Пролетарий», 15 квітня 1917 р.

нін, як інтернаціоналіста, старого і стійкого борця за соціалізм і протестують проти мерзенного цькування буржуазією та її поплічниками»²⁵.

Як згадує старий більшовик, активний учасник революційних подій 1917 р. у Харкові С. Буздальн, Квітневі тези В. І. Леніна в результаті все-таки були схвалені Харківською більшовицькою організацією і покладені в основу її діяльності. «Харківський комітет і організація в цілому висловились за всебічну підтримку тез В. І. Леніна, вважаючи їх єдино правильними в питаннях про ставлення до Тимчасового уряду і його політики, про війну і мир, про негайну конфіскацію земель, про владу Рад»²⁶.

Ще гостріша боротьба розгорнулася навколо Квітневих тез у Київській партійній організації. Тези обговорювались на засіданнях комітету 7, 9, 10, 14 квітня і на загальних партійних зборах 15 і 19 квітня. Найбільш послідовно захищав ленінську лінію в революції агент ЦК РСДРП і член Київського комітету М. О. Савельєв (Петров). Проти схвалення Квітневих тез виступав Г. Пятаков і група його однодумців, яким удалось схилити на свій бік майже весь склад комітету. Його група протиставила ленінським тезам помилкову, опортуністичну так звану платформу Київського комітету. Антиленінська лінія Г. Пятакова була спільною з позицією Каменєва—Зінов'єва, що відбивала погляди опортуністичних елементів у нашій партії.

З протоколів Київської організації, які збереглися, видно, що позиція Г. Пятакова спершу дістала різку відсіч з боку частини членів міського комітету. Але в ході обговорення тез Г. Пятаков застосовував недопустимі в партії засоби тиску та шантажу щодо партійного комітету і всієї міської організації, і ті, піддаючись тиску, поступово сповзали з вірних, принципових позицій на помилкові.

На комітеті це питання обговорювалось чотири рази. Перше засідання 7 квітня вирішило перенести обговорення на наступне засідання²⁷, а 8 квітня, «після довгих дебатів» його знову перенесли²⁸. На третьому засіданні 10 квітня комітет ухвалив таке рішення: «Вважаючи тези т. Леніна ще недостатньо обгрунтованими і розвинутими, Київський комітет утримується поки що від прийняття резолюції по тезах, залишаючи їх у порядку дискусії»²⁹. Через кілька днів, 14 квітня, на четвертому засіданні, комітет переглянув це своє рішення і 7 голосами проти 4 ухвалив таку резолюцію: «Київський комітет, заслухавши і обговоривши тези тов. Леніна, вважає їх загалом неприйнятними і залишається при своїй старій платформі і резолюції про війну»³⁰. Цю резолюцію і вирішено було запропонувати загальноміським партійним зборам.

Загальноміські партійні збори, що відбулися 15 квітня, відхилили резолюцію комітету по Квітневих тезах і ухвалили: «Вважаючи питання, порушені в тезах Леніна, дуже важливими і складними, загальні збори Київської організації РСДРП не вважають за можливе прийняти без детального обговорення конкретну резолюцію про своє ставлення до них, для чого признає окремі збори в найближчі дні»³¹. Збори запропонували комітетові опублікувати Квітневі тези

²⁵ Трудящі України В. І. Леніну, стор. 4.

²⁶ 1917 год в Харькове, газ. «Пролетарий», Харьков, 1927, стор. 44.

²⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 51, оп. 1, од. зб. 1, арк. 37—38.

²⁸ Борьба за власть Советов на Киевщине. Сборник документов и материалов, К., 1957, стор. 64.

²⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 51, оп. 1, од. зб. 1, арк. 39.

³⁰ Там же, арк. 42—43.

³¹ Большевицские организации Украины..., стор. 249.

в газеті «Голос социал-демократа» і, серед інших, обрали делегатом на VII Всеросійську конференцію РСДРП М. О. Савельєва (Петрова) — одного з найпоплідніших прихильників тез В. І. Леніна, який категорично відмовився підтримати платформу Київського комітету.

Це розлютило Г. Пятакова. Замість того, щоб узяти до уваги волю партійних зборів, опублікувати Квітневі тези в газеті, організувати їх обговорення на спеціальних зборах і переглянути свої позиції, він того ж дня скликав термінове засідання комітету, яке вже одностайно при одному, що утримався (М. О. Савельєв (Петров) вирішило скласти з себе повноваження в зв'язку з відхиленням загальними зборами резолюції комітету по тезах В. І. Леніна і обранням делегатом на конференцію і М. О. Савельєва (Петрова). Мотивовану заяву доручалось скласти Г. Пятакову³². Це була недопустима в партії форма тиску комітету на організацію.

Збори все-таки не скасували свого рішення по Квітневих тезах, але висловили довіря комітету і запропонували йому зберегти свої повноваження до часу, коли буде можливість обрати новий склад його. Тоді комітет заявив, що він все-таки складає свої повноваження, але працюватиме до кінця обговорення тез В. І. Леніна. Збори взяли цю заяву до відома³³.

Проте Г. Пятаков порушив волю партійної організації, не опублікувавши Квітневі тези В. І. Леніна в «Голосе социал-демократа». Він домігся того, що М. О. Савельєв (Петров) був позбавлений мандата на Всеросійську партійну конференцію. Замість нього на конференцію поїхала Є. Б. Бош. М. О. Савельєв (Петров) брав участь у роботі VII (Квітневої) конференції РСДРП(б), але не як делегат від Київської організації, а як агент Центрального Комітету партії.

Під знаком боротьби навколо ленінських Квітневих тез проходила 15—17 квітня у Києві нарада більшовицьких організацій південно-західного краю. В ній взяли участь більшовицькі організації і групи Київської, Подільської, Полтавської і Чернігівської губерній, а також представники Гомельської групи РСДРП. В роботі наради брали участь три представники Бюро ЦК: О. Ф. Розмирович, М. О. Савельєв (Петров) і І. І. Шварц. Було розглянуто питання: доповіді з місць, про березневу Всеросійську нараду більшовиків, про Тимчасовий уряд, про ставлення до війни, обговорення порядку денного Квітневої конференції, організаційне питання та ін.

З доповідей з місць з'ясувалось, що більшість соціал-демократичних організацій краю є об'єднаними, а самостійні більшовицькі організації, за винятком Київської, слабкі і нечисленні, що серед членів об'єднаних організацій вплив «революційного оборонства» досить значний і багато з них стоять на помилковій позиції контролю над Тимчасовим урядом.

М. О. Савельєв (Петров), присвятивши свій виступ питанням війни і ставлення до Тимчасового уряду, виклав основні ідеї тез В. І. Леніна. В резолюції про війну, ухваленій нарадою, вказувалося, що «повалення царського самодержавства в Росії і перехід влади в руки імперіалістичної буржуазії нічого не змінює в хижачькому характері війни», що припинення війни і укладення демократичного миру «можливе тільки при умові повалення влади капіталу». Нарада підкреслила необхідність рішучої боротьби з «революційним оборонством»³⁴. В резолюції про ставлення до Тимчасового уряду говори-

³² ПА НП ЦК КП України, ф. 51, оп. 1, од. зб. 1, арк. 44.

³³ Там же.

³⁴ Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1961, стор. 153.

лось, що він є урядом контрреволюційної буржуазії і що завдання революційної соціал-демократії полягає в тому, щоб викривати перед масами його справжнє обличчя. Однак Г. Пятаков і його прихильники протягли в резолюцію антиленінське положення, що заперечувало можливість перемоги соціалістичної революції в Росії без одночасної перемоги її в країнах Західної Європи.

Нарада визнала за необхідне створити Південно-Західне окружне партійне об'єднання, куди б входили партійні організації Київської, Чернігівської, Подільської, Волинської, Полтавської і Херсонської губерній. В рішенні наради вказувалося, що в це об'єднання можуть входити тільки самостійні більшовицькі організації. Що ж до об'єднаних, то вони, як правило, не можуть входити в окружну організацію, і лише в окремих випадках, коли в них переважатимуть більшовики, обраному на нараді окружному комітету надавалось право включати їх, але з наступним затвердженням на обласній конференції. Окружний комітет здійснював керівництво переважно місцевими партійними організаціями Київської губернії. Нарада обрала окружний комітет у складі: Є. Б. Бош (Київ), І. М. Крейсберг (Київ), М. П. Тарногородський (Вінниця), І. С. Гаєвський (Кременчук), К. Т. Неровня (Конотоп), Д. Цірлін (Гомель) і Тесляр (Брусилів)³⁵. Нарада мала важливе значення для згуртування більшовиків Києва і прилеглих до нього районів і була першим серйозним кроком на шляху створення згодом партійного об'єднання Південно-Західного краю.

За рішенням Луганського комітету від 10 квітня, ленінські Квітневі тези обговорювались на робітничих зборах підприємств міста — багатолюдних зборах робітників паровозобудівного та інших заводів Луганська. Тези були сприйняті схвально.

Згуртування партії навколо В. І. Леніна і ленінських тез завершила Сьома (Квітнева) Всеросійська конференція більшовиків, що відбулася 24—29 квітня 1917 р., яка дала відсіч опортуністичним елементам, визначила чітку ленінську лінію в революції з усіх основних питань.

На конференції були представлені найбільші більшовицькі організації України. Серед делегатів були Є. Б. Бош — Київська організація, Ф. І. Бурій — Миколаївська, К. Є. Ворошилов — Луганська, І. С. Гаєвський — Кременчуцька, С. І. Голнер — Катеринославська, О. Г. Горбачов — Київська, О. В. Ємельянов (Сурик) — Харківська, Ф. Земіт — Одеська, Н. В. Копилов — Катеринославська, М. М. Майоров — Київська, М. В. Муранов — Харківська та ін. У списку учасників конференції значиться також І. Х. Лутовинов (Юрій)³⁶, але не вказано, від якої він організації. За свідченням ряду старих більшовиків Юрій у той час працював у Луганській організації. Цілком можливо, що її він і представляв на Квітневій конференції. Це була дуже велика організація і важко припустити, щоб вона була представлена тільки одним делегатом — К. Є. Ворошиловим.

Центральним питанням на першій легальній конференції нашої партії була доповідь В. І. Леніна про поточний момент, в якій Володимир Ілліч розвинув головне положення своїх Квітневих тез: обґрунтував курс на соціалістичну революцію і можливість мирного переходу до неї в нових умовах, висунув як найближче завдання боротьбу за єдиновладдя Рад, визначив шляхи і засоби переходу до соціалі-

³⁵ Газ. «Голос социал-демократа», 28 квітня 1917 р.

³⁶ Седьмая (Апрельская) Всероссийская конференция РСДРП (большевиков). Апрель 1917 года. Протоколы, М., 1958, стор. 326—330.

му. В резолюції про ставлення до війни вказувалося, що і після революції характер війни не змінився, тому партія не повинна підтримувати ні війну, ні уряд війни. З аграрного питання конференція висловила за конфіскацію поміщицьких земель і націоналізацію на її основі всіх земель у країні. У рішенні з національного питання визначалося право всіх народів Росії на самовизначення аж до відокремлення і утворення самостійної держави.

Конференція дала відсіч опортуністам — Каменеву, Рикову та їхнім небагатьом прихильникам, що заперечували можливість соціалістичної революції в Росії. Гострій критиці було піддано також позицію Г. Пятакова з національного питання, який вважав лозунг самовизначення націй аж до відокремлення реакційним, а національну державу — пройденим етапом і закликав до боротьби проти національних рухів.

Квітнева конференція була важливою віхою в історії нашої партії і міжнародного комуністичного руху. Вона націлила партію на боротьбу за перехід від революції буржуазно-демократичної до революції соціалістичної, визначила чітку лінію в усіх головних питаннях революції, дала відсіч опортуністичним елементам і одностайно пішла за В. І. Леніним.

Більшовики України багато уваги приділили вивченню рішень Сьомої (Квітневої) Всеросійської конференції і пропаганді їх серед робітників і солдатів.

Резолюції конференції, написані рукою В. І. Леніна, опублікували більшовицькі газети України: «Пролетарий» — № 32, 35, 36 і 37 від 2, 5, 6 і 7 травня 1917 р. «Звезда» — № 7, 8, 9, 10 і 11 від 2, 6, 9, 12 і 16 травня; «Голос социал-демократа» — № 22 і 25 від 10 і 18 травня; «Донецкий пролетарий» — орган Луганського комітету, що видавався з 1 червня, в № 36 від 26 липня. Крім офіціальних звітів, які докладно викладали зміст доповідей і виступів В. І. Леніна, резолюцій; газети друкували кореспонденції і статті, що коментували рішення конференції. Так, наприклад, газета «Пролетарий» опублікувала розповідь секретаря Харківського комітету, делегата конференції О. В. Ємельянова (Сурика) про виступи В. І. Леніна. 14 травня загальні збори Харківської більшовицької організації заслухали доповідь делегата конференції О. В. Ємельянова (Сурика), одностайно схвалили рішення Сьомої (Квітневої) конференції і накреслили заходи до їх практичного здійснення. Рішення конференції схвалили трудящі міста і всієї губернії³⁷.

У Миколаєві рішення Квітневої конференції обговорювалися 7 травня на об'єднаних зборах більшовиків районів «Наваль», «Рассуд», «Пятиугольник», де з доповіддю виступив делегат конференції Ф. С. Бурий³⁸.

Делегат від Київської організації, член міського комітету О. Г. Горбачов так змальовує свої враження про конференцію: «Тут я вперше побачив і почув вождя Комуністичної партії, великого Леніна. Ілліч головував на конференції. Важко передати незабутнє враження, яке він справив на делегатів. Ленін з невідпорною логікою і переконливістю роз'яснював делегатам необхідність нової стратегії і тактики більшовицької партії. Його виступи змушували ясніше оцінювати обстановку в країні, яка склалась після Лютневої революції, вселяли впевненість, що все буде саме так, як він говорить. Тут я зро-

³⁷ М. И. Куличенко, В. И. Ленин и Харьковская большевистская организация (1895—1917 гг.), Харьков, 1963, стор. 235.

³⁸ Большевистские организации Украины..., стор. 379, 380.

зумів, як глибоко помилявся раніше, і твердо вирішив беззастережно підтримувати всі пропозиції, які вносив на конференції В. І. Ленін... На початку травня я повернувся до Києва твердим прихильником Квітневих тез»³⁹.

Після Сьомої Всеросійської конференції, Київська партійна організація, всупереч відчайдушним спробам групи Г. Пятакова, стала на вірний шлях, поклавши в основу всієї своєї діяльності Квітневі тези В. І. Леніна і рішення VII (Квітневої) Всеросійської конференції РСДРП(б).

Озброєна рішеннями Квітневої конференції, партія розгорнула велику роботу по революційній мобілізації мас на боротьбу за мирне переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну. Боротьба більшовиків за ізоляцію угодовських партій, за відрив від них трудящих мас проводилась під лозунгом: «Вся влада Радам!» Цей лозунг на тому етапі ще не означав безпосереднього заклику до встановлення диктатури пролетаріату. Він означав тільки заклик до встановлення єдиновладдя реально існуючих Рад, в яких переважали меншовики і есери, і був розрахований на боротьбу класів і партій в Радах, на завоювання більшості в них нашою партією.

---

³⁹ О. Г. Горбачов. Сторінки спогадів про партійну роботу. 36. спогадів «Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні», К., 1957, стор. 86, 87.

О. Т. ЮРЧЕНКО

**В. І. ЛЕНІН І ЗДІЙСНЕННЯ СОЮЗУ БІЛЬШОВИКІВ
ТА МЕНШОВИКІВ-ПАРТІЙЦІВ
В ОРГАНІЗАЦІЯХ РСДРП НА УКРАЇНІ (1909—1911 рр.)**

В історії боротьби В. І. Леніна за партію, проти ліквідаторсько-опортуністичних елементів, важливе місце займає питання про ленінську політику зближення, союзу більшовиків з меншовиками-партійцями, тобто з тією частиною меншовицької фракції РСДРП, яка з весни 1909 р. виступила проти ліквідаторської більшості її, за партійність, збереження і зміцнення нелегальної партії пролетаріату.

В історіографії це питання не розроблено. Здебільшого історики у своїх працях або обминають його як нібито неістотне, або обмежуються поверховими і побіжними згадками в дусі «Короткого курсу історії ВКП(б)», трактуючи зближення, союз більшовиків і меншовиків-партійців як «блок», або «тимчасовий блок», чи особистий «блок Леніна—Плеханова», «тактичний маневр В. І. Леніна», Саме так, зокрема, висвітлюють це питання Н. М. Дринь і Г. В. Ларін у своїх лекціях до курсу КПРС¹.

Деякі автори розглядають зближення, союз більшовиків і меншовиків-партійців навіть як один з прикладів тактики нашої партії щодо згуртування революційно-демократичних сил, змішуючи питання про єдність пролетарської партії з питанням про єдність «лівих партій» в боротьбі проти царського самодержавства, як це робить, зокрема, П. С. Сохань². В такому ж плані розглядає ленінську політику зближення більшовиків і меншовиків-партійців О. М. Щокіна³.

Насамперед, слід відзначити, що В. І. Ленін, торкаючись цього питання, не вживав вислів «блок», а тим більше «тимчасовий блок». У своїх численних статтях, виступах і документах він завжди говорив і писав про «зближення», «союз», «об'єднання», «співробітництво», «згуртування» більшовиків і меншовиків-партійців у боротьбі за партію, в єдиних партійних організаціях. Більше того, відзначаючи одного разу факт їх зближення, В. І. Ленін писав: «ніяких «блоків», ніяких велерічливих зобов'язань, ніяких обіцянок про зникнення незгод з цього факту не випливає, але з нього випливає *реальна можливість* будувати партію *на ділі*, спираючись на співробітництво *частини* меншовиків і *частини* більшовиків»⁴.

Отже, «ніяких блоків», заявляв В. І. Ленін. Щоправда, в «Замітках публіциста», написаних навесні 1910 р., він вживає вислів «партійний блок», говорячи про об'єднання більшовиків і меншовиків-партійців⁵. Але це було на самому початку цього об'єднання, коли не бу-

¹ Дринь Н. М., Ларін Г. В. Партія більшовиків у роки реакції (1907—1910 рр.). Лекції до курсу «Історія КПРС», К., 1960, стор. 19—20. На жаль, певну данину такому погляду віддає і автори відповідного розділу 2-го тома «Історія КПСС». В тексті вони правильно зазначають «зближення», «згуртування», «об'єднання» більшовиків і меншовиків-партійців, вказують, що В. І. Ленін закликав «до союзу» з російськими меншовиками-партійцями, але водночас у заголовку відповідного «фонарика» пишуть: «Блок з меншовиками-партійцями» (История КПСС, т. 2, М., 1966, стор. 263, 268, 347).

² «Український історичний журнал», 1966, № 5, стор. 10.

³ «Український історичний журнал», 1961, № 4, стор. 87—88.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 300.

⁵ Див. там же, стор. 196.

ло ясно, чи вдасться воно. Саме тоді Володимир Ілліч писав: «До чого *тепер* саме цієї хвилини ведемо політику? До побудови *партійного* ядра не на пошлій *фразі* троцькістів і К^о, а на *справжньому* ідейному зближенні плехановців і більшовиків. Чи *вийде* це, не знаю. Коли не вийде,— назад до Більшовицького Центру. Якщо вийде,— крок вперед чималій»⁶. В. І. Ленін висміював намагання ліквідаторів і троцькістів зобразити союз більшовиків і меншовиків-партійців як особистий блок «Леніна і Плеханова»⁷.

Для В. І. Леніна цей союз був не тільки можливим, але й життєво необхідним, навіть неминучим, бо він диктувався вимогами об'єктивного розвитку. «Об'єктивні умови,— писав В. І. Ленін,— продиктували *зближення партійців* всіх фракцій і частин партії, насамперед зближення більшовиків з партійцями меншовиками...»⁸. Ці умови корінилися в особливостях епохи буржуазного розвитку Росії, епохи буржуазної контрреволюції і спроб самодержавства реорганізуватися за типом буржуазної монархії. Неминучим наслідком дії цих об'єктивних умов, вказував В. І. Ленін, був той буржуазний вплив на пролетаріат, що створює ліквідаторство й одзовізм. «Свідомість небезпечності, несоціал-демократичності, шкідливості для робітничого руху обох ухилень викликає зближення елементів різних фракцій і прокладає шлях партійному об'єднанню...». «Об'єднання,— підкреслював В. І. Ленін далі,— може йти повільно, трудно, з ваганнями, хитаннями, рецидивами, але воно не може не йти»⁹.

В. І. Ленін вважав, що розкол меншовиків не випадковість, а неминучість, що не воля осіб чи груп, а об'єктивні умови епохи викликали його. «Меншовизм приперла історія контрреволюції до стіни: або воюй з ліквідаторством, або ставай його пособником»¹⁰. Інакше кажучи, перед кожним меншовиком як членом РСДРП в ці роки постала ділема: або порвати з меншовизмом, що знайшов своє логічне завершення в ліквідаторстві, і перейти на партійні, а значить, більшовицько-ленінські позиції, або залишатися вірним меншовизму і стати на бік ліквідаторів. Третього рішення дано не було. Це яскраво підтвердила історія «маневрів» Г. В. Плеханова і його закордонних однодумців, які намагалися вести боротьбу з ліквідаторством, за партію, залишаючись на позиціях меншовизму. Кінець кінцем, це привело до того, що вони стали пособниками ліквідаторів.

В. І. Ленін зазначав, що коли одним меншовикам було легко піти до ліквідаторів, то іншим це зробити було «важко і навіть неможливо»¹¹. Меншовиками, для яких перехід у табір ліквідаторів виявився неможливий, були російські меншовики — робітники, що вели партійну роботу в нелегальних організаціях РСДРП у Росії і які, за визначенням В. І. Леніна, становили дев'ять десятих серед меншовиків-робітників¹². Саме союз з ними і мала на меті ленінська політика зближення більшовиків і меншовиків-партійців. Вказуючи, що більшовики кличуть до такого зближення всіх меншовиків-партійців, Ленін підкреслював: «і, звичайно, меншовиків робітників насамперед і найбільше»¹³.

⁶ В. І. Ленін. Полное собрание сочинений, т. 47, стор. 245. На це тоді ж В. І. Ленін вказував і в іншому місці (Твори, т. 16, стор. 82).

⁷ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 224; т. 17, стор. 64.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 81.

⁹ Там же, стор. 186.

¹⁰ Там же, стор. 81.

¹¹ Там же, стор. 223.

¹² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 34, стор. 374.

¹³ В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 81.

Серед меншовиків, особливо з числа робітників, було чимало людей надзвичайної внутрішньої чистоти, високої відданості революційно-партійному обов'язку, справжніх пролетарських революціонерів. Досить пригадати імена І. Д. Чугуріна, Я. Д. Зевіна, Д. М. Шварцмана, Г. І. Чудновського, А. Ф. Радченка, Б. І. Магідова. Звичайно, це не означає, що існував добрий, революційний меншовизм. Меншовизм, подібно до анархізму і есерівщини,— це завжди ідеологія буржуазного впливу на пролетаріат, це на ділі агентура буржуазії в робітничому русі. Але в умовах, коли треба було боротися за саме існування нелегальної робітничої партії і коли в цій боротьбі частина меншовиків стала на захист партійності проти ліквідаторства, В. І. Ленін без вагань висунув і енергійно відстоював ідею зближення, союзу більшовиків з такими меншовиками. Він, звичайно, не збирався «примиряти» в рамках однієї партії різні політичні течії. Проте в складних явищах життя і політичної боротьби вождь пролетаріату завжди виділяв головне, вирішальне. В даний момент він закликав до зближення з меншовиками-партійцями, щоб в боротьбі з головним ворогом партії — ліквідаторами, відстояти головне — партію, щоб залучити на позиції більшовизму кращі, партійно-революційні елементи меншовиків, і в практичній роботі допомогти їм подолати помилкові, меншовицькі погляди й в питаннях тактики.

В. І. Ленін, як ніхто інший, вмів інтереси справи ставити над усе, відділяти принципиальні незгоди й суперечки від склок і особистих образ. Н. К. Крупська, торкаючись цього питання, розповідає: «Коли поставали нові завдання і вияснялось, що з противником можна працювати разом, тоді Ілліч умів підійти до вчорашнього противника, як до товариша»¹⁴. І як тільки виявилось, що частина меншовиків на чолі з Г. В. Плехановим стала відходити від ліквідаторсько-інтелігентської більшості меншовицької фракції, В. І. Ленін поставив питання про необхідність зближення з цією частиною меншовиків, «з частиною марксистською і партійною»¹⁵, для спільної боротьби проти ліквідаторства, за збереження і зміцнення нелегальної РСДРП. Він невтомно відстоював, роз'яснював необхідність такої політики, вказуючи, що вона диктується об'єктивними умовами і впливає із завдань більшовиків у справі дальшого будівництва РСДРП.

Більшовики, писав В. І. Ленін, були б «запеклими фанатиками фракційної букви, якими малювали їх вороги, якби вони завагалися при такому становищі хоч хвилину, якби вони усумнилися хоч на секунду в тому, що їх обов'язок, обов'язок усіх традицій більшовизму, всього духу його вчення і його політики — простягти руку Плеханову, висловити йому цілковите товариське співчуття. Нас розділяли і розділяють питання про те, як слід було тоді-то й тоді-то діяти «гегемонам», але ми — товариші під час розпаду, в боротьбі з людьми, для яких питання про гегемонію є «найпустіше непорозуміння»¹⁶.

В. І. Ленін рішуче виступав проти сектантської обмеженості одзвістів. Даючи відсіч антипартійним виступам цих «карикатурних більшовиків», Володимир Ілліч писав, що вони не розуміли завдань більшовицької фракції в справі будівництва партії. Він підкреслював, що «розкол серед меншовиків підтверджує лінію більшовиків», які «відстоювали не букву *своєї*, неодмінно *своєї*, фракційної теорії, а загальний дух і смисл революційно-соціал-демократичної тактики»¹⁷ і тим добилися великих успіхів в ідейному завоюванні більшості РСДРП..

¹⁴ Н. К. Крупська. Спогади про Леніна, К., 1959, стор. 198.

¹⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 382.

¹⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 55.

¹⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 41.

Проголошення Г. В. Плехановим політики боротьби проти ліквідаторів свідчило про «*величезну* перемогу більшовизму, який займає тепер, — вказував В. І. Ленін у вересні 1909 р., — провідне становище в партії»¹⁸. На основі цих завоювань більшовики повинні були довести до кінця справу будівництва партії на принципах більшовизму шляхом очищення її від ліквідаторів, залучаючи, «до справи *партійного будівництва* всі придатні для цього елементи»¹⁹.

Зближення з меншовиками-партійцями В. І. Ленін вважав важливою справою більшовиків. Він підкреслював, що, відколюючись від ліквідаторів, меншовики-партійці йдуть до партії і силою речей опиняються на шляху до більшовиків. «І наше завдання, — вказував Володимир Ілліч, — зрозуміти це становище, всіяко і скрізь постаратися відділити ліквідаторів від партійців-меншовиків, зблизитися з останніми не в розумінні стирання принципальних незгод, а в розумінні згуртування дійсно єдиної робітничої партії, в якій незгоди не повинні заважати спільній роботі, спільному натискові, спільній боротьбі»²⁰.

Глузування ліквідаторів з приводу зближення «вчорашніх противників» В. І. Ленін у яскравій, образній формі викривав на сторінках легальної «Мысли», як «підле хихикання»²¹.

Розглядаючи союз з меншовиками-партійцями як угоду на принципальній основі боротьби за партію і за партійність, проти ліквідаторства, без всяких ідейних компромісів, без всякого замазування тактичних та інших незгод у межах партійної лінії, В. І. Ленін закликав: «Нехай же всі більшовики і особливо більшовики робітники на місцях зроблять все для здійснення таких угод»²².

Для партійних організацій України ця ленінська політика мала особливо важливе значення. Більшовики незмінно користувалися неподільним впливом у фабрично-заводських і залізничних районах, де була сконцентрована переважна маса індустріального пролетаріату. В той же час у соціал-демократичних організаціях непромислових міст і організаціях міських районів великих промислових центрів, які об'єднували ремісничий пролетаріат і інтелігентські елементи, переважачим впливом ще користувалися меншовики. «В південних організаціях, як правило, міські райони були меншовицькі», — зазначалося в листі ЦК РСДРП у жовтні 1913 р.²³ В. Залежський, розповідаючи про Київську організацію РСДРП, де він працював у 1906—1907 рр., писав пізніше: «Як належить, у міському районі панували меншовики. Взагалі скільки мені не доводилося чути і бувати в південних містах, — всюди ремісничий «міський район» був опорою меншовиків»²⁴.

Наступ реакції привів до розколу в меншовицьких рядах. З одного боку, інтелігентська частина їх відійшла від нелегальної роботи. З другого — проповідь ліквідаторства керівними меншовицькими колами відштовхнула від них багатьох меншовиків, особливо робітників. Залишаючись вірними прапоріві партійності, ці меншовики неминуче зближались з більшовиками в головному для тих днів завданні — в боротьбі проти ліквідаторства, за збереження і зміцнення нелегальної РСДРП. Як вказувалося в кореспонденції з Полтавської партійної організації, яка перебувала під впливом меншовиків, члени її з числа

¹⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 41.

¹⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 383.

²⁰ Там же, стор. 403.

²¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 330.

²² Там же, стор. 82.

²³ Журн. «Пролетарская революция», 1923, № 14, стор. 453.

²⁴ В. Залежський. На партийном фронте между двумя революциями, Л.—М... 1925, стор. 53.

робітників висловлювали думки про те, що «більшовизм їм симпатичний як безумовно партійна течія»²⁵. З Катеринослава в грудні 1908 р. повідомлялося, що місцеві робітники «мало-помалу утверджуються на більшовицькій точці зору» і що в цьому велику роль відіграє більшовицький «Пролетарий», який на противагу ліквідаторському «Голосу соціал-демократа» приваблює робітників своїм «палким ставленням до нелегальної партійної організації»²⁶.

В. І. Ленін ще в листопаді 1907 р., передбачаючи такий розвиток подій, писав: «Класовий інстинкт пролетарської маси *уже* тепер почав проявляти себе з повною силою в Росії. Уже тепер цей інстинкт класу дає величезні гарантії і проти дрібнобуржуазної розпливчатості есерів і проти низькопоклонства перед кадетами меншовиків. Уже тепер ми сміливо можемо сказати, що масова *робітнич*а організація в Росії... *напевне* найближче буде до більшовизму, до революційної соціал-демократії»²⁷. Це чудове ленінське передбачення блискуче підтвердилося в ході боротьби за партію, проти ліквідаторства. Робітники-меншовики своїм класовим чуттям швидко розпізнали антиреволюційну суть ліквідаторів і відходили від них, зближуючись з більшовиками.

Взагалі у робітників меншовизм був нерідко, так би мовити, наносний. Він обумовлювався не їхніми меншовицькими переконаннями, а став наслідком їх формального входження в організації, які перебували під впливом і керівництвом меншовиків. Крім того, у тяжких умовах підпілля їм не завжди вдавалося до кінця розібратися в суті принципальних незгод між більшовиками і меншовиками. Добре про це розповідає в своїх спогадах старий партієць-професіонал П. Никифоров. Восени 1909 року він, переслідуваний поліцією, приїхав в містечко Великий Токмак. Партійна організація, що існувала тут на заводі сільськогосподарських машин Фукса, на цей час дуже поріділа. В ній було всього сім чоловік. «З ними, ми почали відновлювати партійну роботу на заводі. Робітники, які входили в партійну групу, вважали себе меншовиками. Про більшовиків чули, але в чому була їх відміна від меншовиків не знали». Проте обговорення на партійній групі ряду питань показало антименшовицькі позиції більшості робітників — членів організації. Так, при обговоренні питання про роботу в профспілках тільки один член організації висловився за те, що не слід втягувати профспілку в політичну боротьбу, але решта не підтримала цієї пропозиції. Група розглянула також питання про меншовицьку ідею «робітничого з'їзду», зайнявши і в цьому правильну, ленінсько-більшовицьку позицію. «Всі ці події переконали мене,— згадує П. Никифоров,— що меншовизм у робітників дуже часто наносний і змивається при першому зіткненні з політичними ідеями більшовизму»²⁸. Маса робітників-меншовиків ще у 1905 р. «нічим не відрізнялася від робітників-більшовиків»,— писав інший ветеран революції М. Н. Лядов²⁹.

У партійних організаціях Києва, Катеринослава, Одеси, Харкова, Миколаєва, міст Донбасу більшовики і меншовики-партійці, працюючи разом, успішно здійснювали на практиці ленінську політику союзу між ними. В Києві вже на початку 1907 р., коли меншовицькі лідери посилено пропагували ліквідаторську ідею «робітничого з'їзду», партійна організація почала ділитися «не на більшовиків і меншовиків, а на партійців і прибічників широкої «робітничої партії»³⁰. Пізніше, на VI

²⁵ Газ. «Пролетарий», № 41, 8 січня 1909 р.

²⁶ Газ. «Пролетарий», № 40, 1 грудня 1908 р.

²⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 13, стор. 142—143.

²⁸ П. Никифоров. Муравьи революции, М., 1958, стор. 122.

²⁹ М. Лядов. Из жизни партии. Воспоминания, М., 1956, стор. 84.

³⁰ В. Залезский. Назв. праця, стор. 41.

(Празькій) Всеросійській конференції РСДРП, В. І. Ленін, слухаючи повідомлення київського делегата, записав у своїх замітках: «Суперечки бували і практичні і теоретичні, але не в площині більшовизму і меншовизму...»³¹. В цьому зв'язку варто пригадати, що В. І. Ленін, характеризуючи історію ідейної і політичної боротьби в РСДРП, виділяв такі три етапи: «боротьба «економістів» з послідовними або (пізніше) «іскрівцями» (1895—1902), боротьба «меншовиків» з «більшовиками» (1903—1908), боротьба ліквідаторів з марксистами (1908—1914)»³². Володимир Ілліч вважав неправильним у ці роки говорити про меншовиків «взагалі»³³, бо ліквідаторство як політична течія відізняло «не меншовизм від більшовизму, а Потресова і К^о від Плеханова і більшовиків *разом узятих*»³⁴.

Меншовики-партійці, які разом з більшовиками вели боротьбу проти ліквідаторів і одзовістів, виступали на сторінках керованих В. І. Леніним партійних органів. Так, меншовик-партієць з Одеської організації в листі до редакції «Социал-демократа» викривав макіавеллістську тактику місцевих ліквідаторів, які в боротьбі проти Одеського комітету РСДРП блокувалися з групою одзовістів. Меншовизм цих ліквідаторів, вказувалося в листі, «не перешкодив кинутися в обійми... одзовістів і працювати разом, поєднуючи «ліквідаторство» і «одзовізм»³⁵. Таке поєднання, здавалось би, двох протилежних течій В. І. Ленін характеризував як «блок безпринципних проти партійності і принципиальності»³⁶. «Социал-демократ» опублікував лист меншовика-партійця — київського робітника про боротьбу місцевої партійної організації з ліквідаторами в легальних робітничих осередках³⁷. «Рабочая газета» вмістила кореспонденцію меншовика-партійця з Катеринослава, в якій докладно розповідалось про стан партійної роботи в місті, про боротьбу партійців проти ліквідаторів³⁸.

Коментуючи прийняття місцевими партійними організаціями антиліквідаторських рішень, більшовики в своїх повідомленнях підкреслювали, що нерідко такі резолюції ухвалювалися зборами, на яких більшість становили меншовики. Так, секретар Одеського комітету РСДРП більшовик В. Дьоготь, розповідаючи про різко негативне ставлення партійної організації до ліквідаторів, писав: «Найзнаменнішим є те, що на зборах більшість була з меншовиків»³⁹. У Києві меншовицько-ліквідаторська ідея «робітничого з'їзду» була відкинута, вказує В. Залезський, «хоч здавалось б чисельна перевага в київській організації меншовиків мала забезпечити їх перемогу. Але справа в тому, що далеко не всі меншовики пішли проти партії»⁴⁰. Так само було і в Харкові⁴¹.

Працюючи разом з меншовиками-партійцями в єдиних нелегальних організаціях, більшовики не припиняли ідейної боротьби проти прояву з їх боку меншовицького опортунізму в оцінці підсумків революції 1905—1907 рр., перспектив революційного руху, ставлення пролетарської партії до інших класів і т. д. Але ці розходження не зава-

³¹ Журн. «Пролетарская революция», 1941, № 1, стор. 152.

³² В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 251; т. 21, стор. 290—291.

³³ Днев. В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 163; 20, стор. 118.

³⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 48.

³⁵ Газ. «Социал-демократ», 24 грудня 1919 р. (6 січня 1910 р.).

³⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 197.

³⁷ Газ. «Социал-демократ», 1 (14) вересня 1911 р.

³⁸ «Рабочая газета», № 6, 22 вересня 1911 р.

³⁹ «Социал-демократ», № 10, 24 грудня 1909 р. (6 січня 1910 р.).

⁴⁰ В. Залезский. Назв. праця, стор. 41.

⁴¹ М. И. Куличенко. В. И. Ленин и Харьковская большевистская организация, Харьков, 1963, стор. 159.

жали їм виступати спільними зусиллями за збереження і зміцнення нелегальної РСДРП і успішно переборювалися в ході практичної діяльності. В кореспонденції з Полтавської партійної організації вказувалося на «сильні розбіжності в розумінні завдань роботи». Розказуючи про ці розбіжності і про те, як вони усувалися, автор кореспонденції писав: незважаючи на те, «що Полтава — споконвічна цитадель меншовизму, робітники наполягли на проведенні більшовицького плану роботи»⁴². Вплив більшовиків виявлявся і в діяльності партійних організацій, керованих меншовиками, в інших непромислових містах. Зближуючись на практичній роботі, більшовики і меншовики-партійці зрештою «сходилися»,—вказував В. І. Ленін,—*в розумінні* ідейно-політичних завдань моменту, сходилися *на ділі* в постановці цих завдань, в розв'язанні їх»⁴³.

Політика співробітництва більшовиків-ленінців і меншовиків-плекхановців вже на кінець 1910 р. «дала величезні плоди»⁴⁴. На цей час їх зближення переросло в союз. На основі його склалися партійне ядро, «яке,—писав В. І. Ленін,—виводить РСДРП з розброду, розвалу і хитань на тверду дорогу», «веде головну роботу в РСДРП»⁴⁵. «Це був,—відзначав він трохи пізніше,—перший крок «союзу двох сильних фракцій», крок ідейної підготовки, збирання сил під одним прапором, антиліквідаторським і антиодзовістським»⁴⁶.

На кінець 1910 — початок 1911 р. боротьба за партію вступила в найкритичніший етап свого розвитку. Проти нелегальної РСДРП склався безпринципний блок всіх антипартійних груп і течій — ліквідаторів голосовців, впередівців, троцькістів, який з допомогою примиренців безсоромно руйнував рештки партії⁴⁷. У своїх фракційних органах — «Голосе соціал-демократа», віденській «Правде», збірниках «Вперед» — ці антипартійні групи свідомо заплутували принциповий бік боротьби партійців проти ліквідаторства й одзовізму. Внаслідок цього, як свідчить у своїх спогадах про Харківську організацію стара більшовичка Є. М. Адамович, багатьом партійним робітникам та більшовикам і, особливо, меншовикам справжня суть ідейних розходжень була недосить ясною⁴⁸. Більше того, під впливом троцькістсько-примиренської пропаганди в робітничому середовищі виникала упередженість проти боротьби закордонних партійних і антипартійних груп і течій як «інтелігентських» суперечок, як «склоки», виростало нерозуміння суті й значення цієї боротьби для долі партії і робітничого руху. «Закордонним суперечкам тутешня публіка не схильна надавати великого значення»,—писав якийсь «Сергій» з Одеси до Парижа⁴⁹. Про недостатню поінформованість «в тонкощах фракційних відносин в закордонних партійних верхах» і про неправильне розуміння внутріпартійної боротьби меншовиками-партійцями Київської організації розповідає Д. М. Шварцман, на той час робітник, член Київського комітету РСДРП⁵⁰.

В тому, що передова частина соціал-демократичних робітників недосить усвідомила суть і значення внутріпартійної боротьби, недосить згуртувалася для успішного ведення її, недосить самостійно і недосить

⁴² Газ. «Пролетарий», 8 січня 1909 р.

⁴³ В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 295.

⁴⁴ Там же, стор. 299.

⁴⁵ Там же, стор. 256.

⁴⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 295.

⁴⁷ Див. В. И. Ленин. Полное собрание сочинений, т. 20, стор. 106.

⁴⁸ Журн. «Летопись революции», 1924, № 1 (6), стор. 138.

⁴⁹ ЦДІА УРСР, ф. 268, оп. 1, спр. 653, арк. 132.

⁵⁰ Журн. «Летопись революции», 1928, № 4 (31), стор. 148—150.

енергійно втрутилася в неї, В. І. Ленін вбачав головну трудність партійного становища⁵¹.

Велику роль у роз'ясненні політики партії, спрямованої проти ліквідаторів та їхніх пособників — голосовців, впередівців, троцькістів, відіграли виступи В. І. Леніна в легальних і нелегальних партійних органах: газетах «Соціал-демократ», «Рабочая газета», «Звезда», журналах «Мысль», «Дискуссионный листок». На протигагу безпринципному блоку дезорганізаторів і руйнівників партії В. І. Ленін висунув лозунг-завдання: «зміцнення її всіляка підтримка союзу і збирання плехановців та більшовиків для захисту марксизму, для відсічі ідейному розпадові, для боротьби з ліквідаторством і з одзовізмом»⁵². Звертаючись до робітників — партійців, В. І. Ленін закликав їх «не морщити зневажливо носа» з приводу гострих форм внутріпартійної боротьби, «зрозуміти суть і значення цієї боротьби»⁵³.

Володимир Ілліч доводив, що відновити єдність партії можливо не шляхом знищення одного з двох основних напрямків у РСДРП — більшовицького чи меншовицького⁵⁴, послідовними представниками яких були, відповідно, більшовики-ленінці і меншовики-плехановці, а лише з допомогою зближення їх на практичній роботі, шляхом їх внутрішнього розвитку. «Виключно внутрішня еволюція саме цих фракцій спроможна забезпечити *реальне* злиття фракцій, тобто створення дійсно цілком єдиної партії пролетарського, марксистського, соціалізму в Росії»⁵⁵.

Ленінська політика ідейного і організаційного зближення більшовиків і меншовиків-партійців передбачала саме такий розвиток подій. В. І. Ленін пристрасно закликав більшовиків до ще більш енергійного і послідовного здійснення цієї політики. «Ведіть,— писав він, звертаючись до більшовиків,— випробувану на ділі, підтверджену досвідом політику зближення з *ангиліквідаторським* меншовизмом, ось наш лозунг. Ось політика, яка не обіцяє молочних р'ік і кисільних берегів нездійсненого в епоху розпаду і розкладу «загального миру», але яка рухає на ділі вперед зближення на роботі *течій*, які представляють *все*, що є сильного, здорового, життєздатного в *пролетарському русі*»⁵⁶.

Своїми виступами на сторінках партійних видань В. І. Ленін допоміг робітникам усвідомити всю глибину джерел партійної кризи, розібратися в об'єктивній суті позицій тих, хто, прикриваючись іменем РСДРП, руйнував її, і, нарешті,— зрозуміти свої завдання в справі зміцнення партії на основі рішучої боротьби проти непартійних, ліквідаторських елементів і примиренства до них.

Характеризуючи стан місцевих партійних організацій, В. І. Ленін вже в червні 1911 року говорив, що на місцях майже всюди є маленькі партійні робітничі групи і осередки, які всюди воюють з ліквідаторами-легалістами в союзах, клубах і т. д.; «згуртовуються в цих групах робітників більшовики і меншовики-партійці і почасти ті з «впередівців», хто не втягся у створену за кордоном відокремлену «впередівську» фракцію»⁵⁷.

Життя і діяльність партійних організацій Києва, Катеринослава, Миколаєва, Харкова є живим прикладом дружнього співробітництва більшовиків і меншовиків-партійців, їх спільної боротьби за партію,

⁵¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 256.

⁵² В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 5.

⁵³ В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 256—257.

⁵⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 258.

⁵⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 216.

⁵⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 231.

⁵⁷ В. И. Ленин. Полное собрание сочинений, т. 20, стор. 264.

проти ліквідаторства. В кореспонденції з Миколаївської партійної організації повідомлялось, що всі члени її «в однаковій мірі визнають необхідність нелегальної соціал-демократичної організації. В цьому, як і в ряді інших тактичних питань, панує повна однастайність»⁵⁸. У звіті Г. К. Орджонікідзе про засідання Російської організаційної комісії (РОК) відзначалося, що «меншовики-партійці і більшовики в Київській організації ведуть роботу разом дуже дружно», що у Катеринославі і в міській, і в заводській групі вони діють спільно, «скеровуючи свої сили на відновлення нелегальної РСДРП і ведучи вперту боротьбу проти ліквідаторів»⁵⁹. В. І. Ленін називав Київську партійну організацію в числі зразкових і передових соціал-демократичних організацій Росії 1910—1914 рр., де союз більшовиків і меншовиків-партійців «на велику радість більшовиків, перетворювався майже в повне злиття, в єдиний нерозривний організм с.-д. партійців»⁶⁰.

В Харкові, як відзначала Є. М. Адамович, робітники-меншовики в тактиці були близькі до більшовиків. «Вони підтримували нелегальну роботу більшовиків, влаштовували страйки і так само, як і більшовики, були невдоволені «Южною жизнью...», тобто легальною газетою харківських ліквідаторів, не дивлячись на злісні закиди з боку останніх за роботу з «ворогами»⁶¹.

Київська і Катеринославська партійні організації належали до тих впливових і активно діючих місцевих осередків РСДРП, зусиллями яких було створено Російську організаційну комісію. «Ця комісія була справою організацій Київської, Катеринославської, Тифліської, Бакинської і Єкатеринбурзької»,— писав В. І. Ленін⁶². «На ділі створили її більшовики і російські меншовики-партійці»,— відзначав він в іншому місці⁶³. В. І. Ленін оцінював утворення РОК як розв'язку партійної кризи, як «новий і рішучий перелом на краще в розвитку партії»⁶⁴. Діяльність РОК і широка підтримка її рішень партійними організаціями являли собою торжество ленінської політики згуртування партійних сил. Це був, за словами В. І. Леніна, «другий крок» союзу більшовиків і меншовиків-партійців. Відзначаючи особливу роль у створенні РОК Київської і Бакинської партійних організацій, В. І. Ленін підкреслював, що союз більшовиків і меншовиків-партійців «зробив своє діло і підійшов — в особі зазначених передових колективів щільно до повного злиття в єдину партію. Вагання закордонних меншовиків-партійців уже не в силі змінити цей доконаний факт»⁶⁵.

Тут слід сказати про дуже істотну обставину, яку часто випускають з поля зору історики, а саме про відмінність позицій щодо відродження партії і відновлення її центрів Г. В. Плеханова та закордонної групи меншовиків-партійців, з одного боку, і російських меншовиків-партійців, з другого. Ленінська політика зближення і згуртування партійців всіх фракцій і течій в РСДРП і, насамперед, більшовиків та меншовиків-партійців мала на меті об'єднання, головним чином, соціал-демократичних робітників як єдиної і вирішальної сили, здатної практично здійснити відродження і зміцнення пролетарської партії в

⁵⁸ «Рабочая газета», № 7, 8 (21) грудня 1911 р.

⁵⁹ Газ. «Социал-демократ», 8 (21) грудня 1911 р. Ці ж відомості пізніше з великим задоволенням відзначав В. І. Ленін, слухаючи доповіді київського і катеринославського делегатів на Празькій конференції РСДРП («Пролетарская революция», 1941, № 1, стор. 152).

⁶⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 295.

⁶¹ Журн. «Летопись революции», 1924, № 1 (6), стор. 154, 156.

⁶² В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 464.

⁶³ Там же, стор. 295.

⁶⁴ Там же, стор. 291.

⁶⁵ Там же, стор. 295.

Росії. Що ж до Г. В. Плеханова і його закордонних однодумців, то В. І. Ленін не раз висловлював сумнів в їхній послідовності й організованості в боротьбі за партію. «У них немає лінії, вони бояться йти з нами, бояться йти з ліквідаторами, щуляться, бундючаться, вагаються»,— писав Володимир Ілліч у травні 1911 р.⁶⁶

Зовсім іншим було ставлення до справи відродження партії російських меншовиків-партійців, переважну більшість яких становили робітники. Працюючи разом з робітниками-більшовиками у суворих умовах підпілля, вони своїм класовим пролетарським інстинктом відчували усю шкідливість дезорганізації партійного життя ліквідаторами та їхніми пособниками, прагнули до згуртування і організованості. З їх боку було виявлено щирю готовність підтримувати всіх тих, хто віддавав свої сили і енергію відновленню і зміцненню нелегальної РСДРП. Якщо закордонні меншовики-партійці відмовилися ввійти в Організаційну комісію, створену червневою нарадою членів ЦК, то російські меншовики-партійці активно підтримали всі рішення наради цекістів.

Якщо закордонні плехановці не визнали РОК, цей партійний центр, створений зусиллями передових робітників під керівництвом більшовиків-ленінців,— то місцеві меншовики-партійці взяли найактивнішу участь як у створенні організаційної комісії, так і в її роботі. Київський делегат, меншовик-партієць Я. Соколін, який одночасно представляв і Катеринославську організацію, головував на першому засіданні комісії, що було відзначено В. І. Леніним як «знаменний факт»⁶⁷.

Нарешті, якщо закордонні меншовики-партійці не тільки відмовилися послати своїх представників на Празьку конференцію РСДРП, але й виступили в єдиному хорі закордонних антипартійних груп проти неї, обмовляючи її як фракційну, розкольницьку,— то російські меншовики-партійці взяли активну участь у виборах делегатів на конференцію і послали на неї двох своїх представників: Д. М. Шварцмана — від Київської організації і Я. Д. Зевіна — від Катеринославської.

В. І. Ленін і його соратники бачили й враховували відмінність у позиціях закордонних і російських меншовиків-партійців. Володимир Ілліч, очевидно, не випадково вживав вислів: «плехановці і партійні меншовики»⁶⁸. Вказуючи на участь меншовиків-партійців у практичній діяльності по відродженню партії, В. І. Ленін незмінно підкреслював, що то були російські меншовики-партійці⁶⁹.

Звичайно, не відразу і не без труднощів у місцевих партійних організаціях проходило зближення більшовиків і меншовиків-партійців. Труднощі обумовлювалися не тільки тим, що роботу по згуртуванню партійних робітників, по відновленню і зміцненню нелегальних партійних організацій доводилося вести в умовах підпілля, суворой конспірації, постійних поліцейсько-жандармських переслідувань. Ускладнювало становище й те, що як більшовикам, так і меншовикам-партійцям треба було подолати почуття взаємної неприязні і відчуженості—наслідок довгих років гострої внутріпартійної боротьби. Згуртуванню партійців заважали також всілякі перешкоди з боку закордонних антипартійних груп. Крім дезінформації про принципіальну суть незгод у

⁶⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 34, стор. 388; див. також, т. 36, стор. 147.

⁶⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 296. В літературі зустрічається помилкове твердження про те, що представником Київської і Катеринославської організації в РОК був Д. Шварцман (див., зокрема, К. А. Остроухова. Шестая (Празская) Всероссийская конференция РСДРП, М., 1961, стор. 23).

⁶⁸ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 164.

⁶⁹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 295, 393 та ін.

партії, розповсюджені зі сторінок друкованих видань, антипартійні групи розсилали по містах Росії своїх емісарів з метою зірвати зближення і союз партійців. Вказуючи на ці підступи закордонних інтриганів, В. І. Ленін писав: «...один відомий одзвіст, «скакав» до Києва, до Москви, до Нижнього, «примирявся» з примиренцями і поїхав звідує, нічого не добившись»⁷⁰. До Києва приїздив також один з воєнних ліквідаторів Ю. Ларін, який намагався внести розкол в ряди місцевих партійців, але успіху не мав⁷¹. Особливою підступністю відзначалися троцькісти. Н. К. Крупська писала про це киянам⁷².

Більш сприятливі умови для згуртування партійців створилися в Києві. Протягом цілого року (з квітня 1911 до квітня 1912 р.) організації щастило уникати провалів. Очолювала її на той час визначна більшовичка Є. Бош, яка, за свідченням товаришів по підпіллю, користувалася великим авторитетом і була «душею організації». Тут діяла група впливових робітників — більшовиків і меншовиків-партійців (І. Чугурін, Д. Шварцман, В. Аверкін, О. Горбачов), а також студентської молоді (М. Зарніцин, Р. Левік), що примикали до більшовиків і підтримували їхні позиції. Внаслідок всіх цих обставин Київська організація, незважаючи на кількісне переважання в ній на той час меншовиків-партійців, фактично проводила ленінську лінію.

Дещо іншими, складнішими, були умови в Катеринославі. Часті провали, особливо в заводських партійних групах, де зосереджувалися основні сили більшовиків, ослаблювали їх вплив на хід подій внутріпартійного життя місцевої організації. На становищі позначилося перебування у її складі чималого кількості бундівців, впередівців, «партійних» ліквідаторів (була і така різновидність серед малосвідомих і недосить поінформованих соціал-демократичних робітників). До того ж, значний тиск на катеринославських меншовиків-партійців робили проліквідаторські, примиренські елементи з організацій інших міст. Так, у грудні 1911 р. в Катеринославі були одержані повідомлення з Ростова і Самари, де говорилося, що конференція, яку скликає організаційна комісія, «безумовно більшовицька і тому меншовикам належить утриматися від надіслання делегата»⁷³.

Все це було джерелом непослідовності і вагань серед катеринославських меншовиків-партійців. Ось як, наприклад, висловлювався в питанні скликання загальнопартійної конференції один з найбільш впливових катеринославських меншовиків-партійців Я. Д. Зевін: «Нема сумнівів, — писав він своїм одеським товаришам, — що конференція потрібна, але загальнопартійна, а не фракційна. «Ми вимагаємо загальнопартійної конференції на основах, вироблених пленумом»*, — ось що заявляємо обом фракційним центрам і вимагаємо їх об'єднання. Але коли б цього нам не вдалося, тоді ми візьмемо участь в обох Російських комісіях по скликанню конференції з метою, в першу голову, об'єднання їх для скликання конференції»⁷⁴. Це була примиренська позиція, яка повністю збігалася з позицією Г. В. Плеханова⁷⁵.

⁷⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 298. «Відомий одзвіст» — це Станіслав Вольський. Про його приїзд до Києва І. І. Шварц писав 14 жовтня 1911 р. В. І. Леніну: «Станіслав був у Києві, але йому вказали на двері» («Вопросы истории КПСС», 1964, № 10, стор. 78).

⁷¹ «Пролетарская революция», 1941, № 1, стор. 152.

⁷² Большевики Украины между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России. Сборник документов и материалов, К., 1960, стор. 386.

⁷³ ЦДА УРСР, ф. 304, оп. 1, спр. 963, арк. 21 і 22.

* Мова йде про січневий пленум ЦК РСДРП, 1910 р.

⁷⁴ ЦДА УРСР, ф. 268, оп. 1, спр. 653 арк. 126.

⁷⁵ Див., наприклад, листа Г. В. Плеханова до Закордонного бюро ЦК РСДРП від 2 серпня 1911 р. («Исторический архив», 1958, № 5, стор. 8—9).

За таких умов треба було виявити велике уміння, гнучкість, щоб повести організацію ленінським шляхом об'єднання партійців проти ліквідаторів і їх союзників.

Ленінська політика зближення, союзу більшовиків з меншовиками-партійцями дала свої блискучі результати. Меншовики-партійці активно підтримали зусилля і практичні заходи В. І. Леніна й більшовиків-ленінців по відродженню нелегальної РСДРП, відновленню її керівних центрів. Цим було зроблено вирішальний крок до того, щоб спрямувати всі партійні сили по більшовицькому шляху. «Володимир Ілліч не сумнівався, що всередині партії більшовики будуть в більшості, що партія кінець кінцем піде по більшовицькому шляху, але це повинна була бути партія, а не фракція»⁷⁶. За цю лінію В. І. Ленін невтомно боровся з часу Наради розширеної редакції «Пролетарія» (червень 1909 р.), зокрема на пленумі ЦК у січні 1910 р. і після нього. Цю лінію Володимир Ілліч проводив і в 1911 р., коли організовував партійну школу в Лонжюмо, куди приймалися робітники не тільки з числа більшовиків, але й впередівців і меншовиків-партійців. Цей курс вождь партії відстоював і під час підготовки Празької партійної конференції. Не фракція, а партія, що проводитиме більшовицьку лінію, — такий був головний напрям ленінської політики в справі відновлення і будівництва РСДРП.

Тверде і неухильне здійснення ленінської лінії забезпечило вирішальну перемогу більшовизму в РСДРП. Очистившись від опортуністів-ліквідаторів, партія організаційно згуртувала навколо В. І. Леніна і більшовиків всіх соціал-демократів, які лишилися вірними революційному прапорі РСДРП. Тим самим були створені умови для поступового ідейного завоювання кращих елементів з числа меншовиків-партійців для переходу їх на позиції більшовизму. Багато визначних і впливових меншовиків-партійців, які в 1909—1911 рр. працювали разом з більшовиками в єдиних партійних організаціях на Україні, пізніше остаточно звільнилися від меншовизму і стали ленінцями, відомими діячами більшовицької партії. Серед них — Я. Д. Зевін, І. Д. Чугурін, А. Ф. Радченко, Д. М. Шварцман, В. П. Затонський та ін.

Для одних вирішальним поштовхом до розриву з меншовизмом став перехід Г. В. Плеханова на позиції соціал-шовінізму (з початком війни 1914 р.). Інших привів до ленінізму досвід 1917 р. і навіть 1918—1919 рр., тобто досвід співробітництва меншовиків з кадетами, гетьманщиною і денікінщиною. Підсумовуючи цей складний процес розкладу дрібнобуржуазного меншовизму, В. І. Ленін говорив: «В результаті застосування правильної тактики меншовизм все більше розпадався і розпадається у нас, ізолюючи уперто опортуністичних вождів і переводячи в наш табір кращих робітників, кращі елементи від дрібнобуржуазної демократії»⁷⁷.

⁷⁶ Н. К. Крупська. Спогади про Леніна, стор. 163.

⁷⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 53.

М. Д. БЕРЕЗОВЧУК

В. І. ЛЕНІН І ОРГАНІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОЇ БІДНОТИ НА УКРАЇНІ

Проблема союзу робітничого класу і селянства нерозривно зв'язана з питанням політичної організації сільської бідноти і її боротьби проти куркульства в процесі розвитку соціалістичної революції на селі. В. І. Ленін писав у 1903 р., що «наша перша, наша головна і невідмінна справа: зміцнити союз сільських пролетарів і напівпролетарів з міськими пролетарями»¹.

А у березні 1917 р. в «Листах з далека» він ставить перед партією одне з невідкладних завдань — щоб сільськогосподарські робітники не тільки виділили свої окремі Ради, «але й щоб неміщі і бідніші селяни організувались окремо від заможних селян»².

З перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції нові завдання бідняцьких сільських організацій — наступ на куркуля та ізоляція від нього середняка поставили необхідність створити на селі організації сільської бідноти — комбідви. Проти комбідів виступили ліві есери, буржуазно-куркульські елементи, меншовики і праві есери.

В. І. Ленін, викриваючи контрреволюційну суть політики лівих есерів та обгрунтовуючи політику більшовиків з цього питання на V Всеросійському з'їзді Рад говорив: «Ми хочемо в країні бідній, країні убогій, загоїти ті рани, які їй завдано... Ми можемо зробити це тільки шляхом організації. Щоб зорганізувати селянство, ми видали декрет про комітети бідноти. Проти цього декрету можуть бути тільки вороги соціалізму»³.

Він підкреслював: «Організація сільської бідноти... стоїть перед нами як найважливіше питання нашого внутрішнього будівництва і навіть як найголовніше питання всієї нашої революції»⁴.

Питання про діяльність комбідів у Російській Федерації, керівна роль ЦК РКП(б) і В. І. Леніна в їх організації вивчені і досліджені у достатній мірі радянськими істориками. Діяльність організацій сільської бідноти на Україні недостатньо висвітлена в історичній, зокрема в історико-партійній літературі. Перші праці з історії комнезамів присвячені переважно популяризації законодавчих актів про них та їх діяльність⁵. Була спроба дати короткий нарис про комнезами, визначити періодизацію їх діяльності⁶. Проте в цих дослідженнях не знайшли відображення питання партійного керівництва КНС. Значний вклад у вивчення цієї теми внесли історики у післявоєнний період⁷.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 372.

² В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 284.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 472.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 149.

⁵ В. Іжевський. Коротка історія незаможних селян, Харків, 1924; Я. Медвідь. Організація та зріст КНС на Україні, Харків, 1925; М. Толочко. Комітети незаможних селян та їх робота, Харків, 1927.

⁶ І. Ф. Слизький. Історичний нарис боротьби і діяльності комітетів незаможних селян України, Партвидав «Пролетар», 1933; Д. А. Введенський, Г. Г. Вольцева. Комітети незаможних селян на Україні, К., 1941; Г. І. Петровський. Незаможники і середняки в 10-річній боротьбі за соціалізм, Харків, 1927; Славетний шлях, Харків, 1930.

⁷ Ф. Усков. Комнезами України в період воєнного комунізму і переходу до

Проте роль ЦК РКП(б) та В. І. Леніна у організації та керівництві діяльністю комітетів бідноти та комнезамів на Україні ще недостатньо висвітлена.

Досвід організації і діяльності комітетів бідноти в Радянській Росії швидко був підхоплений і поширений на території України, зокрема в прикордонних районах з Російською Федерацією. Тимчасовий Робітничо-селянський уряд України при відновленні Радянської влади 30 листопада 1918 р. видав декрет і положення про організацію влади на місцях, в якому говорилося: «На місцях негайно організуються невеликі рухливі дійові військово-революційні комітети, а в селах — комітети бідноти. Вся влада на місцях перебуває в їх руках»⁸.

17 січня 1919 р. було опубліковано тимчасове положення про створення волосних і сільських комітетів бідноти та про їх права і обов'язки в господарській адміністративній діяльності.

Проте в декреті нічого не говорилося про залучення середняка до комбідів, чим недооцінювалася вказівка ЦК РКП(б) і особисто В. І. Леніна. А в тимчасовому положенні хоч і згадувався другий параграф ленінського декрету про комбідів від 11 червня 1918 р., однак без примітки про те, що селяни, які користуються найманою силою

непу, К., 1956; П. С. Загорський, П. К. Стоян. Нариси історії комітетів незаможних селян, К., 1960; П. Бакуменко. З історії боротьби КП(б)У за утворення і організаційно-політичне зміцнення комнезамів (1920—1933 рр.), «Наукові записки Київського інженерно-будівельного інституту», випуск I, 1959; М. Д. Березовчук. Роль комнезамів у соціалістичній перебудові села, «Український історичний журнал», 1960, № 3; його ж. Роль комнезамов України в проведенні колективізації сільського господарства (1921—1925 гг.). Сборник «Из истории борьбы Коммунистической партии Украины за социалистическое переустройство сельского хозяйства», К., 1961; його ж. Реорганізація комітетів незаможних селян в 1925 р. та їх нові завдання. «Наукові записки Кам'янець-Подільського педінституту», т. XII, 1962; його ж. Заходи Комуністичної партії України по організаційно-політичному зміцненню комнезамів (1925 р.), «Український історичний журнал», 1964, № 1; його ж. Комітети бідноти України. «Український історичний журнал», 1964, № 3; його ж. Інтернаціоналістична діяльність комнезамів України. «Український історичний журнал», 1965, № 2; його ж. Комнезами України в боротьбі за соціалізм, К., 1965; Р. С. Гимпелевич. К вопросу о роли и деятельности комитетов бедноты УССР в 1919 г. «Научные записки Харьковского юридического института», кафедра истории государства и права, 1954; Н. И. Ксензенко. Организация и деятельность комитетов незаможных селян на Харьковщине в 1920 г. Сборник научных работ кафедр истории КПСС вузов г. Харькова, выпуск III, 1960; Н. Я. Марценюк. Комнезами Чернігівщини в боротьбі за зміцнення Радянської влади на селі в 1920 р. «Наукові записки Чернігівського педінституту», т. IV, 1961; А. А. Недух. Комитеты незаможных селян Украины, журн. «Вопросы истории КПСС», 1960, № 3; М. Окань. Борьба комитетов незаможных селян за укрепление Советской власти на Украине в 1920—1921 гг. «Труды Харьковского политехнического института им. В. И. Ленина», 1955, № 1; М. И. Ремнев. Деятельность комитетов незаможных селян на Украине в 1920 г., журн. «Вопросы истории», 1954, № 4; А. Г. Слюсарский. К вопросу об организации КНС на Украине в 1920 г. «Научные записки Украинского коммунистического сельскохозяйственного университета им. Артема», 1940; И. И. Токаренко. К вопросу о роли комнезамов в период социалистической реконструкции сельского хозяйства Украины (1929—1932 гг.). «Научные записки Бердянского пединститута». Серия общественных наук, т. II, 1961; Н. В. Черненко. Борьба Коммунистической партии за укрепление КНС в первые годы нэпа (1921—1923 гг.), «Ученые записки Института повышения квалификации преподавателей общественных наук при КГУ им. Т. Г. Шевченко», т. I, 1958; В. М. Чубатий. З історії походу робітників та незаможних селян України на куркульство в 1920 — першій половині 1921 року. «Наукові записки Житомирського сільськогосподарського інституту», т. VII, випуск. I, 1960; И. И. Шевченко. Коммунистическая партия Украины в борьбе за укрепление союза рабочих и крестьян (1919—1920 гг.), К., 1958; І. Х. Ганжа. Перші колективні господарства на Україні (1917—1920 рр.), К., 1960; В. М. Самофалов. Комуністична партія України в боротьбі за відбудову народного господарства (1921—1925 рр.), К., 1963; П. І. Бакуменко. Українська РСР в період відбудови народного господарства (1921—1925 рр.), К., 1960 та ін.

⁸ Собрание Указаний и Распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины, 1919, № 16, стор. 7.

для ведення господарства і не перебільшують норми, «можуть обирати і бути обраними до комітетів сільської бідноти»⁹. Це привело до того, що частину середнього селянства прирівнювали до куркулів, які прагнули залучити середняків на свій бік у боротьбі проти Радянської влади.

У телеграмі В. І. Леніна і О. Д. Цюрупи від 18 серпня 1918 р. вказувалось, що «комбіди повинні бути революційними органами всього селянства проти колишніх поміщиків, куркулів і попів, а не органами лише одних сільських пролетарів проти решти сільського населення»¹⁰. Ця вказівка стала керівництвом і для партійної організації України.

Пізніше В. І. Ленін у тезах «Про завдання профспілок», можливо маючи на меті створення бідняцьких організацій на Україні та в інших національних республіках, оскільки комбіди в Росії на той час були вже ліквідовані, писав: «Можна і слід шукати, шукати й шукати нових форм, хоч би, наприклад, створюючи спілки бідноти (нехай ті самі комітети бідноти), як спілки *бідніших*, (α) не заінтересованих у спекуляції хлібом і у високих цінах на хліб, (β) тих, що прагнуть поліпшити своє життя спільними заходами (γ) тих, що прагнуть посилити громадський обробіток землі, (δ) тих, що шукають постійно-го союзу з міськими робітниками, і т. п.»¹¹.

Велику роль в організації комбідів і залученні до них середняка відіграв циркулярний лист ЦК РКП(б) до партійних комітетів і до всіх членів партії (лютий 1919 р.) про те, що організації сільської бідноти повинні вирвати з-під впливу куркулів середняків та залучити їх до творчої праці і боротьби проти ворогів Радянської влади.

Керуючись ленінськими настановами, рішеннями VIII з'їзду РКП(б) щодо ставлення до середнього селянства, Комуністична партія України розгорнула боротьбу з викривленнями партійної лінії з цього приводу. Квітневий Пленум (1919 р.) ЦК КП(б)У звернув особливу увагу на роботу комбідів і залучення до них середняків. В резолюції Пленуму зазначалося, що «основним завданням партії на селі у сучасний момент є згуртування пролетарів і напівпролетарів села шляхом організації комітетів з залученням до них середнього селянства»¹².

Для втілення в життя ленінських принципів земельної політики партійним організаціям України необхідно було враховувати своєрідні умови українського села, зокрема його слабе політичне розшарування, подекуди — близькість селян-середняків до куркульських верств. Отже, проводячи політику союзу з середняком, необхідно було одночасно вести боротьбу з куркульською контрреволюцією. Комітети бідноти мали відіграти в цьому вирішальну роль.

Організація, визначення форм діяльності комбідів і боротьба за середняка проходили в умовах загострення класової боротьби, вирішення невідкладних завдань соціалістичного будівництва — аграрної реформи, продовольчої і національної політики. Слід зазначити, що саме в цих питаннях на Україні були допущені помилки, що наклало свій відбиток і на організацію комбідів.

У зверненні ВУЦВК до всіх селян республіки (8 травня 1919 р.) вказувалося, що «всі селяни-середняки повинні негайно організуватися, об'єднатися і злитися, створити свої організації, створити комітети

⁹ Комітети бедноты. Сборник материалов, т. I. М.—Л., 1933, стор. 52.

¹⁰ Ленинский сборник, XVIII, стор. 144.

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 350.

¹² ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС. ф. 17, оп. 6, од. зб. 369, арк. 88.

бідноти»¹³. Необхідно було в зв'язку з цим внести відповідні зміни в законодавчі акти про організацію і діяльність комбідів. Проте у «Положенні про сільські комітети бідноти», затвердженому 14 травня 1919 р., нечітко говорилось про участь середнього селянства в комбідах. Тільки «Інструкція НКВС УРСР сільським комітетам бідноти», затверджена ВУЦВК 25 травня 1919 р., надавала права середняку вступати в комбіди. Заходи партійної організації України по втіленню в життя ленінської настанови сприяли згуртуванню бідняцько-середняцьких мас навколо робітничого класу і його авангарду — Комуністичної партії для боротьби з буржуазно-націоналістичною контрреволюцією, білогвардійськими військами та іноземними загарбниками.

Організація комбідів проходила на Україні під керівництвом партійних організацій у відповідності з вказівками Володимира Ілліча, який говорив, що «справа ця на селі найважча, але в той же час і найважливіша»¹⁴.

Для проведення цієї роботи на села виїжджали відповідальні партійні і радянські працівники з великих міст і промислових центрів. Дуже допомагали продовольчі загони, Ради і ревкоми, центральні й місцеві органи Наркоматів України — внутрішніх справ і продовольства. Так, у резолюції з'їзду продпрацівників Полтавської губернії вказувалося: «В першу чергу повсюдно організувати комбіди... Роботу по організації покласти на комуністів продзагонів»¹⁵. В Ананівський повіт губпродком направив 7 інструкторів-організаторів. Уже на липень 1919 р. комбіди були створені в 192 пунктах¹⁶.

Масова організація комбідів на Україні в основному проходила в квітні—травні 1919 р. Особливо активно — у Харківській та Чернігівській губерніях.

Оскільки в той час необхідно було мобілізувати всі сили на боротьбу з контрреволюційними елементами і ворожими військами, НКВС УРСР на початку червня 1919 р. спеціальним розпорядженням зобов'язав усі губернські й повітові виконкоми вжити необхідних заходів для створення комбідів з передачею їм прав сільських Рад, а від організації останніх утриматися. Сільські виконкоми також повинні були передати всі справи комбідам¹⁷. В цих складних умовах комбіди були єдиними (тимчасовими) органами влади на селі, спроможними підняти трудящі маси селянства на захист завоювань соціалістичної революції.

Влітку 1919 р. над Країною Рад нависла нова серйозна небезпека. Оскільки територію України окупувала денікінська армія, комбіди не змогли розгорнути широко свою роботу: значна частина організованої бідноти влилася до лав Червоної Армії, а решта, залишившись у тилу, під керівництвом підпільних парторганізацій, включилася в партизанську боротьбу.

Після розгрому денікінської армії перед партійною організацією України і Радянським урядом постало завдання — створити «бойові класові організації, які б об'єднували усі пролетарські й напівпролетарські елементи на селі»¹⁸. Становище на Україні ускладнювалося тим, що здебільшого влада на селі була в руках заможних селян, кур-

¹³ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 — серпень 1919). Збірник документів і матеріалів, К., 1962, стор. 121.

¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 307.

¹⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 340, оп. 1, од. зб. 502, арк. 2.

¹⁶ Там же, ф. 1, оп. 1, од. зб. 17, арк. 83.

¹⁷ «Вестник НКВД», 1919, № 28, стор. 15.

¹⁸ КП України в резолюціях... стор. 54.

кулів, противників Радянської влади. «Тому виникла необхідність, — говорилося в циркулярному листі ЦК КП(б)У, — організувати сільську бідноту й середняків навколо їх класових органів з метою захисту їх інтересів, роззброєння куркулів, знищення бандитизму»¹⁹.

В. І. Ленін уважно стежив за розгортанням соціалістичної революції на селі і всіляко допомагав українській парторганізації зміцнювати Радянську владу. Одночасно він вимагав творчого вирішення всіх завдань соціалістичного будівництва. «Було б помилкою, коли б ми просто по шаблону списували декрети для всіх місць Росії, коли б більшовики-комуністи, радянські працівники на Україні і на Дону, стали без розбору, огулом поширювати їх на інші області. Доведеться пережити не мало своєрідності, ми ні в якому разі не зв'язуємо себе одноманітним шаблоном, не вирішуємо раз назавжди, що наш досвід, досвід центральної Росії, можна цілком перенести на всі окраїни»²⁰.

Керуючись ленінськими настановами та резолюцією VIII Всеросійської конференції РКП(б) «Про Радянську владу на Україні», партійні організації України спрямували свою діяльність на організацію сільської бідноти. У телеграмі від 22 лютого 1920 р. на ім'я Д. З. Мануїльського В. І. Ленін звернув увагу на те, що спочатку необхідно організувати бідноту, розробити заходи для захисту її інтересів²¹.

IV конференція КП(б)У (березень 1920 р.) в резолюції «Про роботу на селі» записала про створення спілок малоземельних і безземельних селян, рішуче відкинувши антипартійні домагання опозиційної групи «демократичного централізму» — Т. Сапронова, В. Богусловського, Я. Дробніса, М. Фарбмана (Рафаїла) та інших, які вважали, що на селі не потрібні ніякі організації, крім Рад. Конференція вирішила перетворити сільські Ради у справжні органи диктатури пролетаріату, організувати комнезами.

Політбюро ЦК КП(б)У неодноразово обговорювало питання, пов'язані з визначенням форм, методів, змісту роботи організацій бідноти, а також їх назви. Так, обговорювався на засіданні 18 квітня 1920 р. проект «Закону про спілку незаможних селян». Тоді ж вирішено називати їх не спілками, як пропонувалося раніше, а комітетами, і дане рішення рекомендувати на розгляд і затвердження ЦК РКП(б)²². Квітневий (1920 р.) Пленум ЦК КП(б)У схвалив з дозволу ЦК РКП(б) таку назву незаможного селянства²³. Керуючись цими партійними рішеннями, ВУЦВК видав 9 травня 1920 р. «Закон про комітети незаможних селян», а IV Всеукраїнський з'їзд Рад (травень 1920 р.) затвердив його. Головою Всеукраїнської центральної комісії незаможних селян на I Всеукраїнському з'їзді КНС був обраний Г. І. Петровський. В. І. Ленін, як згадує Г. І. Петровський, приділяв велику увагу комнезамам. «Він не раз приймав делегатів від незаможників, розпитував їх про життя і роботу комітетів»²⁴.

Настанови Леніна про членство комбідів були покладені в основу при створенні комнезамів. У циркулярному листі ЦК КП(б)У до повітових партійних комітетів зазначалося, що в сільські і волосні комітети мали право вступати бідняки і середняки, оскільки поняття «незаможний» не означає «бідний», а «об'єднує як бідняків, так і середне селянство, яке добуває лише прожитковий мінімум і потребує під-

¹⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 2, од. зб. 821, арк. 5.

²⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 133.

²¹ В. І. Ленін про Україну, К., 1957, стор. 638.

²² ПА ЦК КП України, ф. 1, оп. 145, од. зб. 2, арк. 265.

²³ Там же, оп. 1, ф. 13, од. зб. 52, арк. 4.

²⁴ Г. І. Петровський. Из воспоминаний. журн. «Советская Украина», 1957. № 6, стор. 35.

тримки Радянської влади»²⁵. Закон забороняв вступати до КНС особам, які, згідно з Радянською Конституцією, не мали виборчих прав і експлуатували чужу працю.

10 червня 1920 р. ВУЦВК опублікував звернення до робітничого класу України, закликаючи зміцнювати союз з незаможним селянством, допомогти йому створити свої організації – комнезами. Партійні організації Харкова, Києва, Луганська та інших промислових центрів республіки відрядили на села 10576 чоловік, в тому числі 1323 комуністи²⁶.

Широкого розмаху набрала масово-політична й організаційна робота партійних організацій на селі. Тільки з 8 червня по 8 липня 1920 р. Наркомат внутрішніх справ зареєстрував 700 комітетів незаможних селян, а насправді їх було значно більше²⁷. Наприкінці 1920 р. в республіці налічувалося 10 799 комнезамів, що об'єднували понад 1 млн. незаможних селян²⁸.

За ходом створення комнезамів уважно стежили ЦК РКП(б) і особисто В. І. Ленін. На ім'я голови РНК періодично надсилав НКВС УРСР відомості про хід організації КНС, їх діяльність. Так, у зведенні на ім'я В. І. Леніна від 16 вересня 1920 р. дано динаміку росту комнезамів, їх кількісний і якісний склад по губерніях, повітах²⁹. Згідно з рішенням Оргбюро ЦК КП(б)У від 1 листопада 1920 р. про хід організації КНС інформаційний відділ щотижня надсилав зведення в ЦК РКП(б)³⁰.

Для поліпшення роботи КНС ЦК РКП(б) у вересні 1920 р. створив організаційно-пропагандистський поїзд для обслуговування українських сіл.

У жовтні відбувся I Всеукраїнський з'їзд комнезамів, який мав підбити підсумки роботи по організації КНС, узагальнити їх досвід, накреслити нові завдання. На адресу з'їзду надійшла телеграма від В. І. Леніна, в якій, зокрема, говорилося: «На вашу телеграму про незаможників сповіщаю мою думку. Якщо вони дійсно революційні, то треба б вважати програмою: 1) колективний обробіток; 2) прокатні пункти; 3) відібрати гроші * у куркулів зверх трудової норми; 4) надлишки хліба зібрати повністю, винагороджуючи незаможників хлібом; 5) сільгоспзнаряддя куркулів брати на прокатпункти; 6) всі ці заходи проводити тільки при умові успіху колективного обробітку і під реальним контролем»³¹.

Після з'їзду діяльність КНС значно пошвавилась, а умови, що склалися на той час в українському селі, вимагали дальшого організаційно-політичного зміцнення комнезамів, згуртування незаможного селянства навколо робітничого класу, мобілізації всіх сил на боротьбу з куркульським бандитизмом.

Керуючись ленінськими настановами, висловленими у телеграмі про діяльність КНС, V конференція КП(б)У (листопад 1920 р.) зобов'я-

²⁵ Журн. «Коммунист» (орган ЦК КП(б)У), 1920, № 1, стор. 24.

²⁶ М. Березовчук. Комнезами України в боротьбі за соціалізм, стор. 15.

²⁷ Там же, стор. 16.

²⁸ Отчет ЦК КП(б)У с I-IV т. I-XI к V Всеукраинской партконференции. Приложение к № 5 журн. «Коммунист», 1920.

²⁹ М. Березовчук. Назв. праця, стор. 17–18; журн. «Историк-марксист», 1936, № 6, стор. 165–175.

³⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 2, од. зб. 803, арк. 104.

* У творах В. І. Леніна помилково надруковано «гроші» замість «землю». У праці Г. І. Петровського «Незаможники і середняки в 10-річній боротьбі за соціалізм» (Харків, 1927, стор. 17), в стенографічному звіті «Вісті I Всеукраїнського з'їзду комітетів незаможних селян» (ч. 2, Харків, 1920 р., стор. 5) та в інших документах записано – «відібрати землю». Про це вже згадувалося в «Українському історичному журналі», 1958, № 4.

³¹ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 299.

зала ЦК КП(б)У «подесятирити енергію в справі організації міцних комнезамів на селі...»³². З цією метою партійні організації республіки допомогли незаможному селянству очистити свої організації від ворожих елементів, мобілізувати трудове селянство на виконання невідкладних завдань соціалістичного будівництва. Особливо значну роботу провели КНС по очищенню Рад від куркульських елементів.

Діяльність комнезамів була нерозривно зв'язана з ленінською аграрною і продовольчою політикою. У ході закріплення землі за господарствами трудового селянства КНС виступали організаторами колгоспного руху, подавали значну допомогу продовольчим органам. Проте діяльність КНС розгорталась в умовах, ускладнених боротьбою проти куркульства й буржуазно-націоналістичних елементів. А коли над країною нависла загроза з боку військ генерала Врангеля, Політбюро ЦК КП(б) України 30 вересня 1920 р. запропонувало ВУЦВК опублікувати звернення про мобілізацію членів КНС для боротьби проти ворога³³. 2 жовтня вождь революції В. І. Ленін звернувся з листом до незаможних селян України, де, зокрема, говорилось: «Тепер по Україні немаможні селяни взялися за влаштування своїх комітетів, щоб остаточно перемогти опір небагатьох багатих, остаточно забезпечити владу трудящих... Хай же всі і кожен стане грудьми на захист проти Врангеля! Хай усі комітети незаможних селян напружать, як тільки можна, свої сили, допоможуть Червоній Армії добити Врангеля»³⁴.

Звернення Ілліча викликало небувале піднесення серед трудового селянства. По всій Україні проходили пленуми парторганізацій, з'їзди незаможних селян, які одноставно висловлювали готовність збити все для розгрому ворога. На фронт незаможне селянство надсило своїх найкращих представників. Тільки з Харківської губернії — 1480 чоловік, а також 1407 коней, 957 сідел, 698 гвинтівок, 332 шаблі, 24 револьвери³⁵. Всього на Україні з 10 тис. членів КНС було організовано тачанкові і кінні загони³⁶, Куп'янський і Балтський повітові з'їзди КНС оголосили себе мобілізованими на фронт проти Врангеля, а Одеський надіслав до лав Червоної Армії 1 тис. молодих незаможників і 1200 коней, відібраних у куркулів³⁷.

При переході до непу партійні організації України, озброєні рішеннями X з'їзду РКП(б), розгорнули роботу по мобілізації трудящих мас на боротьбу з господарською розрухою, по налагодженню змички між містом і селом, робітничим класом і селянством. У цей час найзгуртованішою силою на селі, на яку партія могла розраховувати при здійсненні заходів Радянської влади, були КНС.

ЦК КП(б)У і уряд УРСР, керуючись настановами В. І. Леніна і ЦК РКП(б), приступили до розробки ряду законодавчих положень, спрямованих на зміцнення комнезамів, звернувши основну увагу на виробничо-господарську діяльність.

Комуністична партія України дала рішучу відсіч всім антипартійним елементам — троцькістам, правим капітулянтам, які пропонували ліквідувати комнезми і не заважати розвитку куркульства. Була також дана відсіч лівацьким пропозиціям зберегти за КНС обов'язки, функції і методи роботи періоду воєнного комунізму. Частина членів КНС виявила розгубленість, непевність, діяльність комнезамів стала

³² КП України в резолюціях, стор. 70.

³³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 2, од. зб. 803, арк. 26.

³⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 277.

³⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, од. зб. 27, арк. 42.

³⁶ Справочник незаможника, Харків, 1924, стор. 20.

³⁷ Газ. «Комуніст», 24 листопада 1930 р.

подекуди слабнути. Це пояснювалось також і тим, що окремі партійні й радянські органи допускали неправильне ставлення до КНС.

Рішучу відсіч усім спробам ліквідувати або принизити роль комнезамів у соціалістичному будівництві на селі дала Перша Всеукраїнська нарада КП(б)У (травень 1921 р.), яка націлила партійні організації республіки на дальше організаційне і політичне зміцнення комнезамів.

В. І. Ленін проявив великий інтерес до роботи незаможницьких організацій, приймав їх представників, давав їм практичні поради. Так, у квітні 1921 р. у Ілліча був член делегації українського селянства Ф. П. Дідук, який згадує про особливий інтерес Володимира Ілліча до комнезамів, до їхніх невідкладних завдань, зокрема до боротьби з бандитизмом.

Діяльність КНС, класова чистота незаможницьких лав була предметом постійної турботи ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У.

Так, 24 жовтня 1921 р. у циркулярному листі ЦК КП(б)У губкомам партії зазначалося деяке послаблення діяльності партійних і радянських органів по керівництву КНС. ЦК КП(б)У зобов'язував виправити ці недоліки, пам'ятаючи, що «комнезами ми повинні підпорядкувати своєму впливові і взяти під керівництво всю селянську масу»³⁸.

У зв'язку з тим, що у 1922 р. спостерігалось розшарування селянства і деяке зміцнення куркульства, Пленум ЦК РКП(б) 4 червня 1923 р. ухвалив «доручити Політбюро по домовленості з ЦК КП(б)У провести ретельне обстеження незаможних і про результати доповісти одному з найближчих пленумів»³⁹. Крім того, ЦК РКП(б) направив спеціальну комісію для вивчення і узагальнення досвіду роботи КНС. Центральний Комітет КП(б)У у вересні 1923 р. провів вибіркове обстеження комнезамів по всіх губерніях республіки (обстежувалось 10 комітетів кожного округу)⁴⁰. Обговорюючи 29 жовтня результати перевірки, Пленум ЦК КП(б)У відзначив недоліки і підкреслив, що основним завданням на найближчий період є залучення до КНС нових членів, надання їм економічної допомоги, залучення середняків до громадського життя.

Рішення Пленуму знайшло відображення в ряді законодавчих актів, опублікованих 1923 р. «Про фонд комнезамів», «Положення про з'їзди, комісії та комітети незаможного селянства УСРР», «Про пільги, права і обов'язки незаможного селянства» та ін.

Вся ця робота дала позитивні наслідки. КНС поповнили свої ряди за рахунок неорганізованої бідноти і середняків, посилили господарську діяльність. У 1924 р., в дні, коли Країну Рад спіткало всенародне горе — смерть В. І. Леніна, незаможні селяни України в телеграмі на ім'я ЦК РКП(б) дали клятву ще тісніше згуртуватися навколо Комуністичної партії, йти по ленінському шляху, виконувати його заповіді⁴¹. Під час ленінського призиву в партію 40 тис. незаможників подали заяви про вступ до лав РКП(б)⁴².

В наступний період комнезами були надійною опорою Комуністичної партії, Радянського уряду на селі, спрямовували селянські маси на здійснення генеральної лінії партії на побудову соціалізму в нашій країні.

³⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС. ф. 17, оп. 3, од. зб. 1176, арк. 13.

³⁹ М. Березовчук. Назв. праця, стор. 30.

⁴⁰ Там же.

⁴¹ Газ. «Селянська правда», 25 січня 1924 р.

⁴² ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 257, арк. 100.

І. Л. ШЕРМАН

ДЕЯКІ РИСИ ЛЕНІНСЬКОГО МЕТОДУ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ РАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ

Першим дослідником історії радянського суспільства, початок якому поклала Велика Жовтнева соціалістична революція, був вождь революції і засновник радянської держави — В. І. Ленін, який, що вже не раз відзначалося в історичній літературі, не лише творив історію, але й писав її.

Праці В. І. Леніна були початком історіографії Радянського суспільства. Для Володимира Ілліча вивчення історії було не самоціллю, а лише засобом пізнання сучасності і визначення стратегії й тактики соціалістичної революції. Вождь революції розглядав вивчення історії минулого як матеріал, урок, як підніжку, з якої слід ступити далі в боротьбі за перемогу пролетаріату¹, оскільки вважав, що політика завжди нерозривно й безпосередньо зв'язана з практикою минулого². Але В. І. Ленін рішуче заперечував думку про те, що неможливо вивчати історію сучасності, вскривати закономірності процесів і подій, що відбуваються на очах у сучасників. Марксист, говорив В. І. Ленін, може й повинен вивчати історію сучасності, тим більше в епоху революцій, які швидко вчать³, і сам, найвидатніший публіцист-історик переломної епохи в історії людства, керує революцією і одночасно вивчає її, досліджує конкретно-історичні факти й події своєї епохи, використовуючи історичний досвід для визначення дальших шляхів боротьби пролетаріату.

Величезне значення для істориків мають ті праці В. І. Леніна, в яких він досліджує події життя радянського суспільства. Особливо важливі в цьому відношенні доповіді на з'їздах партії, Рад, а також найважливіші теоретичні праці В. І. Леніна. В їх основі величезна маса різноманітного фактичного матеріалу, взятого з газет, публіцистичної літератури, статистики, офіціальних урядових видань і збірників документів⁴. Ленінські праці багаті на фактичний матеріал, який відбиває всі сторони життя й боротьби Радянської держави в 1917—1923 рр. При цьому важливо відзначити, що фактичний матеріал і цитати, наведені Володимиром Іллічем, не мають випадкового або ж ілюстративного характеру. В галузі соціальних явищ, вказує В. І. Ленін, немає шкідливішого методу, ніж вихоплювання окремих фактів, ніж гра в приклади. Необхідно, пише він, встановити такий фундамент з точних і незаперечних фактів, на який можна було б спертися в наукових дослідженнях. «Щоб це був дійсно фундамент, треба брати не окремі факти, а *всю сукупність* фактів, які стосуються до даного питання, без єдиного винятку»⁵.

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 403.

² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 395.

³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 338.

⁴ Див. покажчики літературних праць і джерел, використаних В. І. Леніним у 1917—1923 рр. Полн. собр. соч. тт. 31—45.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 252.

В. І. Ленін не уявляв історичного аналізу, дослідження історичних процесів без спирання на факти, без критичного ставлення до них. У боротьбі з ідейними противниками Володимир Ілліч піддавав різкій критиці тих, хто, уникаючи фактів і спотворюючи їх, фальсифікував історію. Яскравим прикладом може бути відома праця В. І. Леніна «Пролетарська революція й ренегат Каутський», де проводиться думка про те, що справжній історик-марксист повинен стояти на міцному ґрунті фактів, а намагання ігнорувати факти спричиняється до фальсифікації історії в інтересах реакції та контрреволюції⁶. Характерна також стаття В. І. Леніна «Серйозний урок і серйозна відповідальність», де він різко критикує «лівих» комуністів за спробу уникнути фактів і спростувати певні історичні події, пов'язані з укладенням Брестського миру⁷.

Про те, якого виключного значення надавав В. І. Ленін висвітленню правдивих історичних фактів життя Радянської країни переконливо свідчить його відгук на книгу О. І. Тодоровського «Рік з гвинтівкою і плугом», видану в 1918 р.⁸ Уважного ставлення до фактів В. І. Ленін вимагав і від радянських установ. Про це свідчать його звернення до РНК. У них він пише, що головним завданням є показати конкретні факти соціалістичного будівництва⁹.

Тимчасом В. І. Ленін вимагає й суворо критичного підходу до історичних фактів, перевірки їх вірогідності, що характеризує його науковий підхід до джерела. Про це, наприклад, переконливо свідчить його записка від 22 лютого 1918 р., де він пише, що посилання на документи не можуть бути перевірені без ознайомлення з самим документом¹⁰. При цьому особливого значення Володимир Ілліч надавав класовому походженню джерела, партійному підходу до його вивчення. Щодо цього великий інтерес становить ленінська критика документів — договорів між імперіалістичними урядами¹¹.

Праці В. І. Леніна є класичним зразком творчого марксистського аналізу історії радянського суспільства; їх вивчення вимагає глибокого творчого проникнення в ленінську лабораторію історичного дослідження. Необхідно зокрема мати на увазі особливості ленінського аналізу. Насамперед слід врахувати, що в ході соціалістичної революції в 1917—1923 рр. В. І. Ленін переглядав, змінював і уточнював своє ставлення до деяких проблем питань і подій, робив більш досконали висновки. Використовуючи досвід історії, він визначає суть сучасних подій, потім повертається до їх оцінки, показуючи їх історичний зміст і значення. Інакше не могло й бути, тим більш в умовах швидкої революційної ломки старих і формування абсолютно нових суспільних відносин. Творчо вивчаючи історичний досвід, сучасність, В. І. Ленін дедалі глибше досліджував суть радянського суспільства.

Розглядаючи ленінські праці як основопологаючий вклад у дослідження історії радянського суспільства, слід мати на увазі, що для В. І. Леніна — вождя соціалістичної революції, історія була фундаментом, засобом наукового обґрунтування політики, стратегії й тактики, практичної діяльності робітничого класу та його партії в боротьбі за перемогу диктатури пролетаріату. У постановці цієї найважливішої проблеми особливо яскраво й переконливо виявляється ленінський принцип партійності в науці. Для Володимира Ілліча як марксиста на

⁶ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 241—244.

⁷ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 56—60.

⁸ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 351.

⁹ Див. В. І. Ленін. Полн. собр. соч., т. 37, стор. 79—80.

¹⁰ Див. В. І. Ленін. Полн. собр. соч., т. 35, стор. 365.

¹¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 339—340.

першому плані була революційна перебудова суспільства, а історія— засобом пізнання сучасного, передбачення майбутнього, найважливішим критерієм перевірки практичної діяльності. На IX з'їзді РКП(б) В. І. Ленін говорив: «Для історії Радянської влади час ще не настав. Якби і настав, то ми, скажу за себе, — думаю, і за ЦК, — істориками бути не збираємось, а цікавить нас сучасне і майбутнє»¹².

В. І. Ленін вважав, що аналіз минулого повинен сприяти безпосередній практичній діяльності Комуністичної партії¹³. Він не уявляв політики, практичної революційної діяльності, відірваної від аналізу історичного минулого. Науково обгрунтована, правильна політика неможлива без марксистського розкриття її історичних передумов. У зв'язку з цим Володимир Ілліч різко засуджує тих, хто ігнорує уроки історії, хто не бачить органічного зв'язку між історією й політикою.

У критичні дні революції, в період Бреста, В. І. Ленін пише: «Тепер не до історії, можуть сказати, певно. Так, якщо нерозривного безпосереднього практичного зв'язку минулого з сучасним в певному питанні нема, тоді допустимим є подібне твердження»¹⁴. У цьому ж зв'язку, критикуючи «лівих», В. І. Ленін відзначає, що ті комуністи, які викручуються від уроків, тим самим викручуються від своєї відповідальності¹⁵. Їх намагання, говорить В. І. Ленін, безсилі, оскільки факти, а значить історія, вперта річ, а їх замазування породжує ілюзії і шкодить справі революції. До уроків історії Володимир Ілліч повертається багато раз, особливо у зв'язку з аналізом найважливіших питань соціалістичної революції.

Науковий аналіз історії, її уроки для В. І. Леніна — найважливіша умова обгрунтування правильної політики, і тому, пише він, — «ми, марксисты, всіма силами повинні прагнути до наукового вивчення фактів, які лежать в основі нашої політики»¹⁶. А ці факти, вважає Володимир Ілліч, насамперед — факти історії власне російської революції і в цієї історії «найбільше треба вчитися, в її хід і в її класове значення найбільше треба вдумуватися»¹⁷. «Аналізуючи помилки вчорашнього дня, — вчить В. І. Ленін, — ми тим самим вчимося уникати помилок сьогодні і завтра»¹⁸.

Розглядаючи історію, зокрема історію радянського суспільства, як об'єктивний історичний процес, В. І. Ленін підкреслює, що політика, яка ігнорує це найголовніше положення марксизму, робить серйозні помилки. Отже, завдання політики полягає в тому, щоб зрозуміти поворот в історії та зміни в співвідношенні класів і суспільних сил¹⁹ і пристосувати тактику комуністичної партії до «цієї зигзагоподібної лінії історії»²⁰.

Стверджуючи найважливішу тезу про те, що політика повинна спиратися на науковий аналіз історичного процесу, В. І. Ленін завжди мав на увазі, що як політика справжньо марксистської партії, так і її підхід до історичного процесу повинні мати суто класовий, партійний характер. «Наша політика, — говорив Володимир Ілліч, — відзначається тим, що ми вимагаємо передусім точної класової характеристики того, що відбувається»²¹.

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 403.

¹³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 148.

¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 395.

¹⁵ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 56.

¹⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 248.

¹⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 11.

¹⁸ Там же, стор. 31.

¹⁹ Див. В. І. Ленін. Полн. собр. соч., т. 36, стор. 540.

²⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 444.

²¹ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 195.

Історизм, без якого немислимий справді творчий марксизм, знайшов своє найповніше втілення в ленінських працях, написаних у період Великої Жовтневої соціалістичної революції та перших років становлення Радянської влади. Небувалий в історії революційний перелом дав вождю пролетаріату величезний матеріал для історичного аналізу сучасного й минулого.

У найконденсованішому й класичному вигляді ленінський принцип історизму сформульований у праці «Про державу», написаній у 1919 р. Ставлячи питання про суть держави, В. І. Ленін говорить, що науковий підхід вимагає хоча б побіжного історичного аналізу її виникнення й розвитку. «Найбільш надійне в питанні суспільної науки,— писав він,— і необхідне для того, щоб дійсно набути навичку підходити правильно до цього питання і не дати загубитися в масі дрібниць або величезній різноманітності думок, які борються,— найбільш важливе, щоб підійти до цього питання з точки зору наукової, це — не забувати основного історичного зв'язку, дивитись на кожне питання з точки зору того, як певне явище в історії виникло, які головні етапи в своєму розвитку це явище проходило, і з точки зору цього його розвитку дивитись, чим дана річ стала тепер»²².

Історизм для В. І. Леніна — головна наукова основа визначення стратегії й тактики, яка вимагає найточнішого, об'єктивно перевіреного врахування співвідношення класів і конкретних особливостей кожного історичного моменту.

Володимир Ілліч піддавав нищівній критиці тих, хто, обгрунтовуючи свої політичні погляди, ігнорував історичний підхід до явищ і в угоду класово ворожій ідеології спотворював історію. Яскравим прикладом цього є ленінська критика ренегата Каутського, який, намагаючись спаллювати ідею диктатури пролетаріату, вперто повертався задом до ХХ ст., а обличчям — до ХVІІІ ст.²³. За антиісторизм В. І. Ленін різко критикував і своїх ідейних противників усередині партії, зокрема Бухаріна в питаннях ломки старого державного апарату²⁴.

Розглядаючи історичний процес у безперервному розвитку, Володимир Ілліч підкреслював, що науковий підхід до кожного важливого й складного питання можливий лише при умові врахування його історичного розвитку в цілому²⁵, пам'ятаючи при цьому, що будь-яке певне явище, прогресивне свого часу, ставало потім реакційним. Цю важливу тезу В. І. Ленін наводить і аргументує в багатьох своїх працях, написаних у 1917—1923 рр. Показовим щодо цього є питання про ставлення партії до Установчих зборів як форми буржуазної демократії. Якщо колись, у порівнянні з царизмом і республікою Керенського, пише Володимир Ілліч, Установчі збори були для народу прогресом, то Ради стали незрівняно вищими за всі парламенти всього світу²⁶. При цьому, як завжди керуючись принципом партійності, В. І. Ленін підкреслював, що історична еволюція Установчих зборів у 1917—1918 рр. може бути розкрита лише на фоні розвитку класової боротьби, доведеної до громадянської війни²⁷. Таким чином революція скинула буржуазний парламентаризм, створивши Радянську республіку як форму диктатури пролетаріату й найбіднішого селянства²⁸.

²² В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 420—421.

²³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 208.

²⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 264.

²⁵ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 421.

²⁶ Див. В. І. Ленін. Полн. собр. соч. т. 35, стор. 240.

²⁷ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 312.

²⁸ Див. В. І. Ленін. Полн. собр. соч., т. 35, стор. 232.

Розглядаючи історичний процес у безперервному розвитку, В. І. Ленін далі розвиває дуже важливе положення марксизму про значне прискорення розвитку історії в революційні часи. Цей висновок Володимир Ілліч робить з досвіду безприкладної за масштабами й розвитком подій Жовтневої революції. У 1922 р., оглядаючи шлях, пройдений країною Рад за 5 років свого існування, він пише, що швидкість суспільного розвитку за минулі роки стала надприродною і головною причиною цього величезного прискорення світового розвитку — залучення в нього нових сотень і сотень мільйонів людей²⁹. Революції, як відзначає В. І. Ленін, особливо підтверджують одне з найважливіших положень марксизму про те, що чим ширший і глибший переворот, що відбувається в суспільстві, тим більша кількість людей, які роблять цей переворот і рухають уперед історичний розвиток³⁰. «Важливо зрозуміти,— пише Володимир Ілліч,— що в революційні часи об'єктивна ситуація міняється так само швидко і круто, як швидко взагалі тече життя»³¹. У працях, написаних в 1917—1923 рр., В. І. Ленін на новому матеріалі розвиває марксистську тезу про поступальний розвиток суспільства та його значні стрибки вперед під впливом великих революцій.

У ленінському історичному підході до вивчення історії радянського суспільства значне місце займає метод аналогії та історичної паралелі, що надає йому змогу яскраво й переконливо підкреслити переваги нового суспільного ладу й довести правильність політики Комуністичної партії на тих або інших етапах революції. Ленінські історичні аналогії й паралелі дуже різноманітні і йдуть як по вертикалі аж до найдавніших історичних епох, так і по горизонталі, коли порівнюються історичні явища однієї, сучасної радянському суспільству епохи. Звичайно, особливо значення надає Володимир Ілліч аналогіям процесів і подій, що відбуваються в ході соціалістичної революції та в історії радянського суспільства.

До історичної аналогії В. І. Ленін вдається особливо часто, щоб показати велич соціалістичної революції, її значну перевагу в порівнянні з іншими революціями, в тому числі Паризькою Комуною. Показуючи, як швидко зруйнувала Жовтнева революція залишки середньовіччя, В. І. Ленін відзначає, що слід пишати тим, що зроблено більш рішуче, ніж французькою революцією³². Особливо підкреслює Володимир Ілліч ту обставину, що Жовтнева революція запровадила найвищий тип державної влади³³. Так, у праці «Успіхи й труднощі Радянської влади», де наводяться численні історичні порівняння, В. І. Ленін пише, що лише з точки зору загальної ролі Рад, їх значення, місця у всесвітньому історичному розвитку можна зрозуміти, «в якому становищі ми опинилися, чому ми повинні були діяти так, а не інакше, і чим треба перевіряти, дивлячись назад, правильність чи неправильність наших кроків»³⁴.

Важливо відмітити, що глибину і ступінь точності історичних порівнянь Володимир Ілліч ставив у залежність від тривалості історичних строків, що минули з часу порівнюваних явищ, так, як він робив це, наприклад, у своїй доповіді на IV Конгресі Комінтерну³⁵.

²⁹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 302.

³⁰ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 384.

³¹ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 306.

³² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 28—29, 31.

³³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 212.

³⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 39.

³⁵ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 371.

Характеризуючи ленінську методологію історичного дослідження стосовно історії радянського суспільства, слід особливо підкреслити виключно глибокий підхід В. І. Леніна до визначення й розкриття особливостей кожної епохи, зокрема радянської, її якісну відміну від усієї попередньої історії людства. Це пояснюється глибоким творчим проникненням Володимира Ілліча в конкретні, своєрідні й неповторні особливості історичної та міжнародної обстановки, розстановки класових сил і інших рис кожного етапу революції. Виходячи з діалектичного принципу конкретності істини, В. І. Ленін вимагав найточнішого, об'єктивно перевірюваного обліку співвідношення класів і конкретних особливостей кожного історичного моменту. Це В. І. Ленін вважав найважливішою умовою обґрунтування політики³⁶.

З цієї точки зору Володимир Ілліч також різко критикує своїх ідейних противників, показуючи, що ігнорування конкретної істини, реально існуючої класової боротьби, протиріч та ін.— все це не тільки ненауково, але й служить засобом обману в політиці³⁷. Визначаючи тактику Комуністичної партії, В. І. Ленін вимагає суворо конкретного врахування конкретної історичної обстановки. Особливо переконливо свідчать про це ленінські доповіді на з'їздах партії та Рад, де він завжди виключно глибоко й точно розкривав особливості кожного історичного етапу та події. Це робить Володимир Ілліч і при теоретичному обґрунтуванні найважливіших проблем революції. «Всяке загальне історичне міркування,— писав В. І. Ленін,— застосовуване до окремого випадку без окремого розгляду умов саме даного випадку, стає фразою... Загальні істини надуваються так, що стають невірні і перетворюються в декламацію»³⁸.

Найважливішою рисою ленінського історизму є вміння визначити основну ланку історичного розвитку, яке надавало Володимиру Іллічу змогу висувати перед партією та радянською державою основні завдання в боротьбі за перемогу соціалістичної революції на всіх її етапах. У своїй відомій праці «Чергові завдання Радянської влади» В. І. Ленін так формулює це найважливіше положення революційного марксизму: «Недосить бути революціонером і прихильником соціалізму або комуністом взагалі. Треба вміти знайти в кожній особливий момент ту особливу ланку ланцюга, за яку треба всіма силами ухопитися, щоб вдержати весь ланцюг і підготувати міцно перехід до дальшої ланки, причому порядок ланок, їх форма, їх зчеплення, їх відмінність одна від одної в історичному ланцюгу подій не такі прості, і не такі дурні, як у звичайному, ковалем зробленому ланцюгу»³⁹. До цієї думки В. І. Ленін повертається неодноразово і вказує, що керівники не повинні штучно вибирати собі ту ланку, за яку вони хочуть вхопитися. Володимир Ілліч має на увазі те, що, вибираючи в політичній орієнтації ту чи іншу ланку, визначаючи найголовніший елемент кожного етапу революції, слід виходити із знання об'єктивного історичного процесу.

У зв'язку з цим В. І. Ленін наводить історичні приклади, які показують, що було найголовнішою ланкою в розвитку соціалістичної революції на різних етапах її розвитку. У 1917 р. основною ланкою був вихід Росії з війни, що забезпечило поворот народу на бік Радянської влади. В 1919—1920 рр. основною ланкою була воєнна відсіч інтервентам і білогвардійській контрреволюції, коли селяни, зрозу-

³⁶ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 23.

³⁷ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 12—13.

³⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 28—29.

³⁹ Там же, стор. 238.

мівши це, пішли за більшовиками. В 1921 р., у період переходу до непу основною ланкою був відступ у порядку⁴⁰. Праці В. І. Леніна, написані в 1917—1923 рр., містять багатючий аналіз основних ланок, основних завдань революції на кожному історичному етапі її розвитку.

З питанням про головну ланку тісно пов'язане питання про наукове визначення революційної ситуації, тобто вибір історичного моменту, коли визріває найголовніша історична ланка — революція.

Ленінські праці 1917—1923 рр. значно збагатили марксистське вчення про революційну ситуацію на основі досвіду переможної соціалістичної революції. Саме на основі аналізу перемоги соціалістичної революції в Росії В. І. Ленін зробив висновок про те, що будь-яка революція означає крутий перелом у житті величезних мас народу і якщо такий перелом не назрів, то справжньої революції не може бути⁴¹.

Підкреслюючи об'єктивний характер історичних передумов революційної ситуації, В. І. Ленін писав, що революції не робляться за замовленням, не призначаються до того чи іншого моменту, а визрівають у процесі історичного розвитку і відбуваються в момент, обумовлений комплексом цілого ряду внутрішніх і зовнішніх причин⁴². Тимчасом Володимир Ілліч робить висновок і про недопустимість «підштовхування» революції і необхідність що б то не було вирощувати революцію до повного визрівання⁴³.

Велика Жовтнева соціалістична революція й становлення першої в світі соціалістичної держави були безприкладним поворотом в історії людства. Після соціалістичної революції в Росії, писав Володимир Ілліч, весь світ став іншим⁴⁴. Історія стала складнішою, багатшою різноманітнішими формами, величезною кількістю різних змін, переломів, переходів від однієї форми до іншої⁴⁵, стала заціпати найглибші основи життя, й найширші маси населення⁴⁶.

В епоху революції, вказує В. І. Ленін, авангарди класів висловлюють волю, пристрасть, фантазію мас і революція здійснюється в моменти особливого піднесення й напруження всіх людських здібностей, підхльостуваннях найгострішою класовою боротьбою⁴⁷. Звідси Володимир Ілліч робить висновок, що революційний клас для досягнення своєї мети повинний оволодіти всіма без найменшого виключення формами й сторонами суспільної діяльності і бути готовим до найшвидшої й несподіваної зміни однієї форми іншою⁴⁸. Лише володіючи всіма засобами боротьби, підкреслював В. І. Ленін, пролетаріат здобуде перемогу.

Відстоюючи творчий метод історичного дослідження, В. І. Ленін неодноразово підкреслював, що марксизм не догма, а керівництво для дії і є найглибшим і різнобічним вченням⁴⁹. В. І. Ленін різко критикує тих, хто підмінює живий, творчий, динамічний метод марксизму повторенням догм, формул і цитат⁵⁰, що не враховують конкрет-

⁴⁰ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 261—262.

⁴¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 201.

⁴² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 495.

⁴³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 48; Полн. собр. соч., т. 44, стор. 181.

⁴⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 75.

⁴⁵ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 41.

⁴⁶ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 169.

⁴⁷ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 71.

⁴⁸ Див. Там же.

⁴⁹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 23; т. 26, стор. 178; т. 28, стор. 193.

⁵⁰ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 250 і далі.

них змін кожної окремої смуги історичного розвитку⁵¹. Володимир Ілліч сміється над тими «соціалістами», які «книжки бачили, книжки завчили, книжки повторили і в книжках анічогісенько не зрозуміли»⁵². Вони, говорить В. І. Ленін, хапаються за цитати з книг як учений, в якого в голові ніби ящик з цитатами і він висуває їх, а коли трапляється нова комбінація, не описана в книзі, він губиться й вихоплює з ящика якраз не ту цитату, яку слід⁵³.

Особливо гостро критикував Володимир Ілліч своїх ідейних противників, які, прикриваючись цитатами з Маркса, насправді поривали з марксизмом⁵⁴. Саме до таких «марксистів» відносив В. І. Ленін Каутського, який, цитуючи Маркса, знущався з марксизму і робив наклепи на соціалістичну революцію в Росії⁵⁵. В. І. Ленін засуджує Каутського та йому подібних, які неспроможні були побачити величезні зміни, що відбуваються в історії⁵⁶. Недавно викриває В. І. Ленін також і тих діячів Комуністичної партії, які, повторюючи лозунги та бойові заклики, бояться аналізу об'єктивної дійсності⁵⁷.

На основі дослідження історії радянського суспільства Володимир Ілліч робить нові висновки, обгрунтовує нові теоретичні положення.

Як приклад можна навести питання про державний капіталізм. Адже ніхто, пише В. І. Ленін, не міг передбачити того, що пролетаріат здобуде владу в слаборозвинутій країні і спробує залучити капіталізм для організації великого виробництва⁵⁸. Але при цьому, відзначає він, слід пам'ятати основне, «що державний капіталізм в такому вигляді, який ми маємо у себе, ні в якій теорії, ні в якій літературі не розбирається з тієї простої причини, що всі звичайні поняття, зв'язані з цими словами, пристосовані до буржуазної влади в капіталістичному суспільстві»⁵⁹.

Наступним прикладом може бути й найважливіше для марксизму питання про те, яка країна прокладе шлях до соціалізму. Творчо вивчаючи історію революційного руху в епоху імперіалізму і особливо враховуючи досвід Жовтневої революції, В. І. Ленін відкидає тепер застарілі висновки в цьому питанні і доводить, що саме така країна, як Росія, повинна була прокласти шлях до соціалізму⁶⁰.

Дуже показовий також новий ленінський підхід до найважливішого положення марксизму про те, що реформа є побічним продуктом революції. Досліджуючи цю проблему на основі історичного досвіду радянської держави, В. І. Ленін у статті «Про значення золота» пише, що К. Маркс міг бачити це відношення лише з одного боку в обстановці, що передувала утвердженню диктатури пролетаріату хоча б в одній країні. Після перемоги пролетаріату в одній країні, пише Володимир Ілліч, з'являється щось нове у відношенні реформ до революції і ця країна може використовувати не лише революційні методи, але й методи реформ, відступу й маневрування. Як приклад В. І. Ленін наводить тактику партії в період Брестського миру, який дав Країні Рад передишку, необхідну в дальшій боротьбі проти білогвардійців та інтервентів⁶¹. Подібних прикладів можна навести чимало.

⁵¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 23.

⁵² В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 319.

⁵³ Див. Там же, стор. 321.

⁵⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 178—179.

⁵⁵ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 209.

⁵⁶ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 266.

⁵⁷ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 4.

⁵⁸ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 268—270.

⁵⁹ Там же, стор. 240.

⁶⁰ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 423.

⁶¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 87—88.

Ленінський творчий аналіз виходив, насамперед, з врахування історичного досвіду соціалістичної революції та побудови нових суспільних відносин у радянській державі. Цю обставину Володимир Ілліч підкреслює, показуючи тим самим, що він, на відміну від Маркса та Енгельса, буде нові теоретичні висновки на основі практичного досвіду соціалізму. Так, зупиняючись на словах Енгельса про «чисту демократію», В. І. Ленін доводить, що революція в Росії внесла свої значні корективи в це питання і «ми не можемо ставити наші питання так, як це роблять теоретики»⁶² і, піднімаючи питання про необхідність конкретної розробки проблем економічної основи соціалізму, В. І. Ленін говорить: «Ми повинні ставити їх практично»⁶³.

У відомій праці «Про продовольчий податок» Володимир Ілліч пише, що вся діяльність більшовиків стала «ясніше ясного, після перевірки досвідом, практикою чотирьох років»⁶⁴. Творчо вивчаючи історію соціалістичної революції, В. І. Ленін закликає до цього як російських комуністів так і закордонних, неодноразово радить останнім не копіювати сліпо тактику більшовиків, а самостійно враховувати своєрідність революційної боротьби в своїх країнах, застосовуючи в себе не форму, а дух, зміст і уроки досвіду 1917—1921 рр. у Росії⁶⁵.

З питанням про значення об'єктивного історичного досвіду тісно пов'язане питання про можливість наукового передбачення в практичній революційній діяльності. Для історичної науки це питання має дуже велике значення, оскільки тут йдеться про співвідношення закономірності й випадковості в історії і особливо на її вирішальних етапах — революціях. Вирішення цього питання, нарешті, допомагає розібратися в конкретних питаннях історії радянського суспільства. Лютнева буржуазно-демократична, Велика Жовтнева соціалістична революції та перші роки Радянської влади надали В. І. Леніну дуже важливий матеріал для аналізу цих проблем. У своїх працях вождь революції неодноразово ставить питання про межі наукового передбачення, можливості історичної «випадковості» або «чуда» і аналізує його на конкретному історичному матеріалі.

Вирішуючи ці питання, В. І. Ленін виходить з найважливішого положення історичного матеріалізму про те, що, визначаючи закономірність історичного розвитку та основні перспективи класової боротьби, все ж неможливо точно передбачити, коли саме відбудеться та чи інша конкретна подія, навіть така велика, як революція. Так, наприклад, уся стратегія й тактика більшовиків у 1917 р. випливали з безумовної, правильної, наукової, політичної передумови неминучості нової революції в Росії, але строків й конкретних умов цієї революції партія визначити, звичайно, не могла. Передрікати, коли зросте революція, обіцяти, що вона прийде завтра — значить обманювати народ. Можна лише, говорив В. І. Ленін, працювати на користь революції і, коли працювати послідовно, в інтересах трудящих мас, то революція рано чи пізно прийде⁶⁶.

Проте неможливість передбачити строки революції ще більшою мірою зобов'язує до глибокого дослідження конкретних причин, що обумовили певне явище в процесі об'єктивного історичного розвитку країни. Це й робить Володимир Ілліч у своїх працях.

Розглядаючи питання про можливість передбачення крутих і несподіваних поворотів історичного процесу, В. І. Ленін аналізує багато

⁶² В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 456.

⁶³ Там же, стор. 454.

⁶⁴ Там же, стор. 328.

⁶⁵ Див. там же, стор. 287.

⁶⁶ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 441—442.

інших питань історії радянського суспільства. Так, наприклад, Володимир Ілліч відзначає, що в 1917—1918 рр. розвиток революції пішов так швидко, що здавалося, ніби є можливість безпосереднього переходу до соціалізму. Проте дальший розвиток революції показав навесні 1918 р., що треба зробити крок назад, що «ми наекспропріювали багато більше, ніж зуміли облічити, контролювати, управляти»⁶⁷.

Після укладення Брестського миру, відзначав Володимир Ілліч, небезпека, здавалось, відсунулася, можна було приступити до мирного будівництва. Але дальший хід подій показав неправильність цього розрахунку, оскільки влітку 1918 р. розгорнулася громадянська війна⁶⁸. Нарешті, весною 1921 р. з'ясувалося, що ми зазнали невдачі в спробі штурмом перейти до соціалізму⁶⁹.

У зв'язку з цим, досліджуючи історію радянського суспільства, В. І. Ленін дуже часто ставить питання про об'єктивні й суб'єктивні причини, що породжували ті чи інші помилки в ході революції та соціалістичного будівництва. При цьому дуже важливо врахувати, що аналіз більшості допущених помилок, зроблений В. І. Леніним у 1921—1923 рр. коли чотирирічний досвід революції дав уже для цього значний матеріал⁷⁰.

Ленінський аналіз помилок, що траплялися в ході революції, дає змогу зробити висновок, що подавляюча їх більшість була закономірним і неминучим явищем об'єктивного історичного процесу, особливо в умовах революції. «Хіба бувало в історії,— пише В. І. Ленін,— щоб новий спосіб виробництва прищепився відразу, без довгого ряду невдач, помилок, рецидивів?»⁷¹ Важко було б без відповідного досвіду визначити з абсолютною точністю або хоча б дуже приблизно, які засоби найпридатніші в боротьбі⁷². У зв'язку з цим до об'єктивних причин, які призводили до помилок, слід віднести й той факт, що становлення радянської держави відбувалося в умовах запеклої боротьби проти інтервентів і внутрішньої контрреволюції. Про це В. І. Ленін докладно говорить у доповіді на X з'їзді партії⁷³. В. І. Ленін відзначав суб'єктивний характер деяких помилок. «Ми в Росії,— пише він,— зробили тисячі помилок і зазнали тисячі крахів, втрат та ін... але, незважаючи на ці помилки, ми досягли головного: завоювання влади пролетаріатом»⁷⁴. Ці помилки, пояснює Володимир Ілліч, були викликані також застосуванням прийомів, які в інших умовах були б, можливо, дуже корисними, а зараз шкідливі⁷⁵.

Виявляючи причини як об'єктивно-історичних, так і суб'єктивних помилок, В. І. Ленін вимагає їх глибокої наукової й чесної політичної критики, вважаючи це найважливішою умовою розвитку радянського суспільства.

Праці В. І. Леніна, написані в 1917—1923 рр., є для радянської історичної науки класичним зразком творчого методу вивчення історії Великої Жовтневої соціалістичної революції та перших років існування радянської держави.

⁶⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 61.

⁶⁸ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 38.

⁶⁹ Див. Там же, стор. 69.

⁷⁰ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 472—473; т. 30, стор. 415—416; т. 31, стор. 466—467, т. 32, стор. 27, 299—301 та ін.

⁷¹ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 378.

⁷² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 60—61.

⁷³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 147—148.

⁷⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 341.

⁷⁵ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 76.

Повідомлення

В. С. ПЕТРЕНКО

ЗМІНИ В СКЛАДІ, УМОВАХ ПРАЦІ І ЖИТТІ КОЛГОСПНОГО СЕЛЯНСТВА УКРАЇНИ

Конкретні соціальні та соціологічні дослідження мають особливу актуальність для істориків, які вивчають сучасність. Вони застерігають від переказу загальновідомих положень і «нанизування» численних прикладів, дають досить переконливий матеріал для справді наукового аналізу дійсності.

Широко відомі ті величезні зміни, що сталися в середовищі колгоспного селянства за роки соціалістичного будівництва, але вивчення соціальних проблем, складу, умов праці, матеріального і духовного життя сучасного селянства, і зокрема на Україні ще й досі — непіднята цілина. Із статистичних матеріалів дещо відомо про його склад. Проте статистичні органи обліковують лише незначну частину даних про умови життя сучасного селянства і не дають достатніх відомостей для всебічного їх вивчення. Вийти з такого становища можна лише в разі проведення конкретних соціологічних досліджень. Щоб глибоко вивчати реальну дійсність, аналізуючи, уникаючи небезпеки, стати на шлях ілюстративності загальних, давно усталених істин, робити ці дослідження доводиться самим історикам, етнографам, економістам чи філософам, оскільки на Україні немає ще соціологічних центрів і лабораторій, які б приймали замовлення на підготовку тих чи інших даних.

Для проведення конкретних соціологічних досліджень необхідно правильно визначити з тисяч можливих найбільш типові об'єкти. В умовах Української РСР, скажімо, необхідно взяти об'єкти в різних географічних та економічних зонах. Наприклад, Лівобережжя України, особливо та його частина, що тяжіє до промислового Донбасу, значно відрізняється від інших областей. Існують історично зумовлені особливості і південних районів республіки. Більша густина населення робить відповідний вплив на матеріальне становище, якісний та кількісний склад селянства центральної частини України. Мають свої історичні особливості і західні області республіки. Вони набагато пізніше ввійшли до складу Радянського Союзу і до цього часу зберігають деяку відмінність у порівнянні з східними областями, хоч завдяки заходам партії ця відмінність і переборюється повсякденно.

Для всебічних досліджень складу, умов праці і життя колгоспного селянства ми визначили Харківську, Одеську, Полтавську, Черкаську, Тернопільську, Кримську і Закарпатську області. Часткові дослідження проводили і на Миколаївщині. Зрозуміло, що в кожній області є різні за економічним чи культурним рівнем села, тому за критерій узяли такі показники, які б приблизно дорівнювали середнім по республіці. Разом з працівниками обласних комітетів КП України в кожній із згаданих областей визначили села, в основному віддалені від обласних центрів або інших великих міст на 30—150 км, де мали

проводитися конкретні соціологічні дослідження. В групі дослідників увійшли представники партійних або господарських органів.

В кожному селі (колгоспі) визначили об'єкти досліджень за певними принципами. Насамперед намагалися охопити всі виробничі групи колгоспного селянства: працівників полів, ферм, механізаторів і спеціалістів (агрономів, зоотехніків та ветеринарних працівників, бухгалтерів тощо), по-друге, анкети одержували всі члени виробничих колективів (ланок, ферм, тракторних бригад та ін.). Всі анкети, що розповсюджувалися лише серед працюючих, були анонімні і включали однакові запитання. Дослідження проводилися весною — літом 1966 р. Його показники ми намагалися, по можливості, узгоджувати з статистичними даними за минулі роки. Ось чому при аналізованні анкет враховувалися офіційні звіти колгоспів, як за 1965 р., так і за попередні роки. Це конче необхідно для глибокого вивчення того чи іншого явища, оскільки жодне анкетування не може виявити абсолютно всі фактори, що впливають на ту або іншу сторону виробництва, рівень добробуту чи культури трудящих мас. Ми одержали відповіді майже на 1000 однотипних анкет. Питання стосувалися головним чином проблем, що не висвітлюються статистикою або висвітлюються недостатньо. Необхідно відзначити, що ми не зустрілися з жодним випадком, коли б хтось із колгоспників, заповнюючи анкету, відмовився висловити свою думку.

Перш ніж приступити до анкетування, ми вивчили матеріали звітності колгоспів за 1965 р. Основні показники були такі (див. табл. 1):

Таблиця 1 *

Населений пункт	Працюючих у колгоспі (в %%)						Середній виробіток одного працюючого в 1965 р. (в людина-днях)	Середня оплата одного людинодня в 1965 р. (в крб.)
	За статтю		За місцем на виробництві					
	Жінок	Чоловіків	Працівників полів	Працівників ферм	Механізаторів	Спеціалістів		
с. Зуя Білогірського району Кримської області	56	44	75	13,2	9,8	2,0	246	3,22
с. Шабо Білгород-Дністровського району Одеської області	52	48	80,6	12,5	4,9	2,0	172	4,59
с. Великий Говилів Тернопільського району Тернопільської області	51	49	78,1	13,0	7,2	1,7	158	3,49
с. Сніжків Валківського району Харківської області	55	45	71,4	17,8	8,3	2,5	165	3,74
с. Байбузи Черкаського району Черкаської області	62	38	83,2	10,6	4,5	1,7	146	3,37
с. Самарі Шишацького району Полтавської області	59	41	77,5	17,2	7,1	2,2	174	2,93

Ці дані майже не відрізнялися від середніх показників по Україні. Отже, обстежені села і колгоспи можна було вважати типовими для нашої республіки.

Як відомо, матеріальне забезпечення колгоспного селянства пов'язане не тільки з громадським господарством, а й з особистим, яке ще й досі відіграє значну роль у бюджеті колгоспної родини. Співвід-

* Всі таблиці складені автором на підставі даних досліджень і звітів колгоспів (в тому числі зведеного звіту колгоспів Української РСР).

ношення між прибутками від громадського і особистого господарства різні в різних колгоспах. Шляхом опитування колгоспників про їхні прибутки з підсобного господарства, про заробітки в артілях, з'ясовано таке співвідношення. В середньому в родинах членів згаданих колгоспів, а також артілі «Зорі Кремля» Новоодеського району Миколаївської області, де також проводились дослідження, прибуток від громадського господарства становить 50—64% загальної суми. Прибутки від особистого господарства залежать від розміру присадибної ділянки й саду, наявності в господарстві корови, пасіки тощо.

Прибутки, зрозуміло, впливають на всі фактори добробуту. З метою порівняння добробуту колгоспників і робітників радгоспу ми провели конкретні соціальні дослідження і в радгоспі «Шлях до комунізму» с. Новоселівки Котовського району Одеської області (див. табл. 2).

Таблиця 2

Населений пункт	Кількість родин, що збудували нові житла в 1951—1965 рр.	Кількість трудящих, що мають велосипеди або мотоцикли	Кількість трудящих, що мають вартуєні годинники
	(в % до загального числа)		
с. Ракошино Мукачівського району Закарпатської області	67	88	86
с. Зуя	51	40	88
с. Самарі	63	100	81
с. Шабо	46	90	69
с. Великий Говилів	62	83	91
с. Байбузи	75	98	68
с. Сніжків	58	100	89
с. Новоселівка	61	78	98

Найкращі умови для будівництва нових жител мали колгоспники артілі «Искра» (с. Байбузи). Середній показник (60%) свідчить про те, що у всіх досліджуваних селах протягом 1951—1965 рр. (будинки в цей час споруджувалися добротні, цегляні, здебільшого під шифером і бляхою, з дерев'яною підлогою), побудувалися кожні дві з трьох сімей колгоспників. Подібне становище і серед працівників радгоспу.

Важливим фактором зростання добробуту, безперечно, є наявність транспортних засобів (велосипедів, мотоциклів, автомашин) у колгоспників. З даних нашого дослідження видно, що найкраще ними забезпечені колгоспники Харківської, Полтавської та Черкаської областей. Середній показник (85%) значно вищий, ніж у робітників радгоспу — (78%).

В одному з пунктів анкети йшлося про заощадження трудівників села. Кількість колгоспників, що мають вклади в ощадних касах — майже дорівнює числу вкладників — робітників радгоспу. Серед виробничих груп найбільше вкладників з числа механізаторів і спеціалістів — найвище оплачуваних категорій.

Бурхливий науково-технічний прогрес, швидкі темпи розвитку продуктивних сил соціалізму змінюють умови праці і трудівників села України. Відомо, що на початку 1966 р. польові роботи було меха-

нізовано майже на 100%, водопостачання на фермах великої рогатої худоби в колгоспах і радгоспах республіки — на 74%, доїння — на 47%, прибирання гною — на 16,7%, роздача кормів — на 4,8%. Проте слід зауважити, що в такій галузі тваринництва, як свинарство механізація запроваджена лише на 3% колгоспних ферм¹. Цілком зрозуміло, що зміни в умовах праці колгоспного селянства посилюють інтерес дослідників до цього питання. Ми досліджували не тільки умови праці, а і склад трудівників села. За даними перепису населення 1959 р. в колгоспах Української РСР процентне відношення вікових категорій було таким: до 19 років — 11,5%, 20—39 років — 45,7%, 40—59 років — 34,5%, понад 60 років — 7,3%². На кінець семирічки цей стан змінився. Підрахунки анкетних даних про становище на початку 1966 р. показали, що категорія до 19 років — зменшилася, що наперед пояснюється запровадженням на селі загальної середньої освіти; кількість колгоспників віком від 20 до 39 років значно збільшилася, що свідчить про зростання питомої ваги молоді: зменшилася кількість колгоспників віком 40 до 50 років. Число працівників віком понад 60 років теж зменшилося (переважно чоловіки), що пояснюється врегулюванням пенсійного забезпечення на селі.

Нас цікавила також проблема вирівнювання диспропорції між статевими групами, як ліквідація наслідків війни. За переписом 1959 р. статева структура сільського населення України мала такий вигляд: чоловіків — 40,8% і жінок — 59,2%. На 1966 р. цей показник змінився. Жінок у колгоспах працювало близько 56%, а чоловіків — 44%. Хоч різниця в співвідношенні і не дуже велика, тенденція до вирівнювання структури сільського населення за статтю визначилася.

На жаль, офіційна статистика не веде обліку виробничого стажу колгоспного селянства. Ці дані можна одержати або шляхом перепису, або за допомогою конкретних соціологічних досліджень. Ми цікавилися не виробничим стажем взагалі (його можна приблизно визначити по віку колгоспника), а стажем роботи на останньому місці (в ланці, на фермі, в тракторній бригаді та ін.). Наведемо підсумкові дані про стаж трудівників села з нашого дослідження (див. табл. 3).

Таблиця 3

Назва колгоспу	Стаж роботи			
	до 3-х років	до 5-ти років	5—10 років	понад 10 років
	(в % до загального числа)			
ім. XXII з'їзду КПРС (с. Ракошино)	5	22	20	53
«Росія» (с. Зуя)	20	12	36	32
ім. Леніна (с. Шабо)	17	19	31	33
ім. Шевченка (с. Самарі)	18	37	33	12
«Зоря комунізму» (с. Великий Говилів)	21	21	29	29
«Більшовик» (с. Сніжків)	9	11	33	47
«Іскра» (с. Байбузи)	16	12	22	50
В середньому по колгоспах	15	19	28	38
Радгосп «Шлях до комунізму» (с. Новоселівка)	23	14	23	40

¹ Газ. «Правда України». 28 квітня 1966 р.² Ітоги Всесоюзної переписи населення 1959 р., М., 1963, стор. 95.

Ці цифри свідчать про те, що в більшості колгоспів члени ланок, ферм, бригад працюють на одному місці протягом тривалого часу і плінність робочої сили в артілях в середньому така ж сама, як і серед робітників радгоспу.

Важливою умовою зростання продуктивності праці в сільському господарстві є впорядкування режиму праці, особливо тих колгоспників, що зайняті на постійних роботах, а також надання працівникам полів і тваринникам вихідних днів. Наведемо такий приклад. Запровадження двозмінної роботи для всіх працівників ферм у колгоспі «Україна» Смілянського району Черкаської області підвищило продуктивність праці в півтора рази³, крім того, щодня кожен тваринник має 4 додаткові години для відпочинку. Наше дослідження показало, що протягом усього року регулярно одержують вихідні дні в колгоспах Закарпаття 65% колгоспників, Криму — 58%, в Одеській області — 91%, Полтавській — 97%, Тернопільській — 89%, Харківській — 77%, Черкаській — 65%, а кількість робітників радгоспу, що регулярно використовують вихідні дні, становить 91%. Як показують дані, найгірше використовують вихідні дні, зокрема в літній період, колгоспники Криму. Це пояснюється насамперед нестачею робочої сили, а також трудомістким характером багатьох видів робіт, пов'язаних з виноградарством. Приблизно такий же стан і причини в багатьох колгоспах Закарпаття. Що ж до Черкаської та Харківської областей, де також майже третина колгоспників не завжди одержує вихідні, то це можна пояснити лише недостатнім піклуванням правліль колгоспів про впорядкування виробничого режиму. Цікаві результати дослідження про дозвілля трудівників села, зокрема відомості про кількість часу, відведеного щодня на читання книг, газет та журналів (див. табл. 4).

Таблиця 4

Кількість часу, витраченого колгоспниками на читання газет і книг протягом дня	Виробничі групи колгоспників (в процентах)			
	Працівники полів	Працівники ферм	Механізатори	Спеціалісти
Менше 1 години .	33	34	21	19
Понад 1 год.	38	36	36	26
Понад 2 год.	29	30	43	55

Найбільше книг і газет читають спеціалісти й механізатори, порівняно менше — працівники полів і ферм, хоч таких, що зовсім не читають — одиниці. Цікаво, що сільська молодь витрачає щодня на читання газет і книг від 3 до 5 год. Це насамперед пояснюється тим, що значна її частина вчиться заочно у технікумах, інститутах, вечірніх школах, і свідчить про очевидну тенденцію до підвищення культурного рівня сільського населення.

З матеріалів перепису населення в 1959 р. відомо, що 24,4% українських колгоспників мали вищу, середню та неповну середню освіту (в 1939 р. лише 3,1%)⁴. Серед працівників полів (садоводів, виноградарів, овочівників) вищу, середню та неповну середню освіту мали 28,9%, тваринників (доярки, телятниці, свинарки, птахівниці) — 26,5%, механізаторів — 39,9%, спеціалістів (агрономи, зоотехніки,

³ Газ. «Сільські вісті», 29 грудня 1966 р.

⁴ Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г., стор. 86.

бухгалтери) — 95,3%⁵. Конкретні соціальні дослідження свідчать, що за роки семирічки рівень освіти колгоспного селянства України значно підвищився. На початку 1966 р. в колгоспах було майже 28% працівників з вищою, середньою та неповною середньою освітою, в тому числі серед працівників полів — понад 30%, тваринників — близько 30%, механізаторів — близько 48%, спеціалістів — 99%.

Близько 15% опитаних колгоспників закінчили 10—11 класів, спеціальні курси або навчаються тепер заочно в середніх спеціальних або вищих навчальних закладах. Це прошарок колгоспників, які мають досить високі агротехнічні знання і відзначаються політичною активністю. Вони — завтрашній день радянського селянства.

Піднесення продуктивних сил, прогрес техніки й організація виробництва, підвищення громадської активності колгоспного селянства, як і всього радянського народу величезною мірою залежить від культурного рівня трудящих. В міру скорочення часу, необхідного для матеріального виробництва, збільшується час для громадської роботи, культурного зростання, розумового і фізичного розвитку, науково-технічної і художньої творчості. Про те, як ці процеси відбуваються в сучасному українському селі, наскільки зблизився рівень культури села і міста також розповідають результати нашого дослідження.

В усіх обстежених селах є клуби і бібліотеки, постійно працюють гуртки художньої самодіяльності, в деяких — народні університети культури, регулярно читаються лекції, проводяться тематичні вечори, тобто створюються можливості для змістовного культурного відпочинку колгоспників. Ми зокрема цікавилися, яку участь беруть колгоспники в роботі клубів, як часто вони відвідують ці культурні осередки (див. табл. 5).

Таблиця 5

Виробничі групи	Кількість колгоспників, що відвідують клуби (в процентах)			
	не відвідують зовсім	1-2 рази на тиждень	3-4 рази на тиждень	5-6 раз на тиждень
Працівники полів	20	57	16	7
Працівники ферм	22	47	26	5
Механізатори	13	41	30	16
Спеціалісти	14	50	26	10

Отже, представники всіх виробничих груп селянства відвідують клуби в середньому 2—3 рази протягом тижня. Найчастіше тут бувають механізатори й тваринники. Останні беруть найактивнішу участь у роботі гуртків (кожний п'ятий гуртківець — працівник ферми). Проте чимало колгоспників (приблизно 17%) зовсім не відвідують клуби. Це говорить про те, що загальними середніми показниками не слід захоплюватись. Найнижчий процент відвідування клубних установ припадає на Кримську й Тернопільську області. Пояснюється це, очевидно, недоліками виховної роботи серед сільського населення та віддаленістю окремих населених пунктів від клубних установ, здебільшого розміщених на центральних садибах колгоспів. Майже не бувають у клубах жінки середнього і старшого віку. Це насамперед пояснюється тим, що в селах республіки ще дуже невелика мережа цілодобових дитячих дошкільних установ. В обстежених селах на 12 тис. колгоспників і 1,5 тис. їх дітей дошкільного віку тільки 16

⁵ Народне господарство Української РСР в 1960 році, К., 1961, стор. 16.

сезонних дитячих ясел на 700 місць. Таке становище вимагає значного розширення асигнувань на будівництво в колгоспах республіки дитячих дошкільних установ.

В усіх селах працюють бібліотеки з достатньою кількістю суспільно-політичної, сільськогосподарської і художньої літератури. А в с. Байбузи, крім сільської, є велика колгоспна бібліотека. Переважна більшість читачів сільських бібліотек — колгоспники. Загальне їх число становить близько 40% усіх членів колгоспу. Слід зазначити, що кількість читачів у селах з кожним роком збільшується. Матеріали нашого дослідження показують, що майже 80% колгоспників читають художню та іншу літературу. Багато справжніх книголюбів є як серед сільської інтелігенції, так і серед механізаторів та інших працівників колгоспного села. Багато колгоспників користуються літературою не тільки з бібліотек, а читають книги сусідів, часто комплектують чималі власні бібліотеки. Наприклад, рядовий колгоспник с. Вергунів Хорольського району Полтавської області Д. А. Химич⁶ має особисту бібліотеку, в якій налічується близько 4 тис. назв. І таких по республіці чимало.

Анкетування показало, що власні бібліотеки комплектують (не враховуючи підручників) і спеціалісти, і механізатори, і доярки, і ланкові. Близько третини колгоспників мають невеликі бібліотеки (до ста книг) і майже 10% — 100—200, а деякі — по 500—700 і навіть по кілька тисяч назв. Найбільше власних бібліотек (51%) у колгоспників сс. Сніжків і Шабо, що пояснюється їх порівняно вищим матеріальним та культурним рівнем, а також добре налагодженою книжковою торгівлею: тут є книжковий кіоск і книгарня. Проте близько 60% опитаних ще не стали власниками книжкових скарбів. Найменше власних бібліотек у колгоспників с. Великий Говилів (20%). Найбільший вплив на цей показник має порівняно нижчий освітній рівень селян західних областей*, що є спадщиною тяжкого минулого цього краю. Невелика кількість бібліотек і в колгоспників с. Зуї (33%). Це пояснюється, очевидно, тим, що недавно переселилася в цей край значна частина трудівників села Криму. В сс. Байбузи і Самарі, де 62% колгоспників також не мають власних бібліотек, відсутні книгарні, а це викликає неабиякі труднощі при комплектуванні власних бібліотек.

Значне місце в політико-виховній роботі на селі належить лекційній пропаганді. Трудівників села цікавлять лекції на всі теми: з історії СРСР і Комуністичної партії Радянського Союзу, міжнародної політики, науки і техніки, літератури й мистецтва. Тепер колгоспники не тільки відвідують лекції, тематичні вечори, навчаються в системі політичної освіти, а й самі виступають з лекціями, пропагують передовий досвід і досягнення сільськогосподарської науки. На початку 1966 р. в селах України працювало 12 950 лекторіїв, які несли в маси політичні і наукові знання, об'єднуючи в своїх рядах близько 40 тис. колгоспників, серед яких майже 10% — рядові працівники колгоспних ферм і полів⁷.

Набагато зріс інтерес колгоспників до лекцій з питань економіки та організації сільськогосподарського виробництва, а також про пе-

⁶ Газ. «Радянська Україна», 20 січня 1962 р.

* Досить порівняти дані перепису 1959 р.: на 1 тис. колгоспників Тернопільської області вищу, середню та неповну середню освіту мали 182 чоловіки, а в Полтавській та Черкаській областях відповідно — 292 та 294. (Ітоги всесоюзної переписи населення 1959 года, стор. 87—89).

⁷ Статистический отчет о лекционной деятельности Общества «Знание» УССР за 1965 год. К., 1966, стор. 35.

редовий досвід. Якщо, скажімо, в 1961 р. на ці теми було прочитано на Україні 346 тис. лекцій⁸, то в 1965 р. — 582 тис.⁹, тобто на 68% більше. Приблизно на стільки ж збільшилася й кількість відвідувачів лекцій. Проте в жодному звіті не сказано, скільки селян не відвідує лекцій. Дізнатися про це можна тільки шляхом конкретних соціальних досліджень. Наш аналіз показав, що близько 20% трудівників села зовсім не бувають на лекціях. Таке становище повинно стурбувати керівників районних та обласних організацій, які несуть відповідальність за політико-виховну роботу.

Радіо, телебачення, поїздки в міський театр — також важливий фактор, що впливає на культурне зростання нашого народу. Ми, зокрема, вивчали, наскільки регулярно слухають колгоспники радіо або дивляться телепередачі, як часто вони бувають у театрах, скільки разів приїздили до них міські артисти-професіонали (див. табл. 6).

Таблиця 6

Населений пункт	Кількість колгоспників та робітників радгоспу (в % до загального числа)		
	Регулярно слухають радіо. І телепередачі	Відвідали обласні театри протягом останніх років	Побували на концертах місцевих артистів у своєму селі в 1965 р.
с. Ракошино	97	56	68
с. Зуя	90	67	61
с. Шабо	67	38	82
с. Самарі	96	78	0
с. Великий Говилів	99	44	94
с. Байбузи	94	55	86
с. Новоселівка	89	51	80

Ці дані свідчать про те, що колгоспне селянство значно наблизилося до великої культури. Проте не скрізь керівники колгоспів та партійних організацій однаково дбають про прилучення трудівників села до вогнищ культури. В багатьох селах поїздки колгоспників на вистави обласних театрів майже або й зовсім не організуються. Ми запитували в анкетах, чи були колгоспники в Москві, Києві, обласному центрі. Позитивну відповідь дали на перше запитання 33%, а на друге — 38%, на третє — 96%. А на запитання, чи бажали б вони поїхати на екскурсію, 99% колгоспників відповіли ствердно. Викликає подив, чому в багатьох областях республіки так рідко організують екскурсійні поїздки трудівників села до Москви, Ленінграда, в Прибалтику та інші місця нашої країни. Адже давно вже прекрасно зарекомендували себе спеціальні туристські поїзди, що курсують між великими містами та республіками. Такі екскурсії вже стали звичними для колгоспників та робітників радгоспів Дніпропетровщини, Київщини, Вінничини та деяких інших областей. Час розширити цю форму активного відпочинку трудящих.

Хоч проблема радіофікації на Україні вже в основному розв'язана, є ще в республіці села, де багато жителів і досі нерадіофіковані (в середньому — 9% будинків колгоспників і 11% — робітників рад-

⁸ Статистичний звіт про діяльність Товариства «Знання» Української РСР за 1961—1963 рр., К., 1964, стор. 13, 20—21.

⁹ Статистический отчет о лекционной деятельности Общества «Знание» УССР, за 1965 г., стор. 8.

госпу). Це досить тривожний показчик, і на нього слід звернути якнайсерйознішу увагу.

Проводячи дослідження, ми цікавилися, скільки колгоспників бере участь в обговоренні тих чи інших питань господарського і політичного життя, скільки серед них активістів громадської роботи (обрані депутатами Рад, працюють агітаторами і пропагандистами, народними дружинниками, обрані в члени партбюро, профкому, комітету комсомолу, в комісії народного контролю, скільки навчаються в гуртках політичної освіти тощо). Активну участь у громадському житті беруть 26% усіх опитаних (в це число входять депутати місцевих рад, агітатори, пропагандисти, дружинники та ін.) 36% усіх опитаних навчаються у політгуртках та агрошколах. Найбільше допомагають партійним та радянським організаціям трудівники с. Ракошино, де в середньому 58% колгоспників — активісти; високий показник активності колгоспників також у сс. Зуя, Сніжків та Самарі. Виступи на загальних зборах членів артільей також є свідченням зростання їх політичної активності. Якщо, наприклад, у 1950 р. на зборах виступило близько 7 млн. колгоспників України, то в 1965 р. — 8 млн.¹⁰ За даними анкетування в середньому 53% колгоспників виступали будь-коли на загальних зборах.

Про зрослу політичну активність селянства свідчить також кількість передплачуваних колгоспниками та робітниками радгоспу газет та журналів. Анкетування дало такі результати (див. табл. 7):

Таблиця 7

Населений пункт	Не передплачують періодичних видань (в %)	Передплачують (в % до загального числа)		
		1 газету і журнал	2-3 газети і журнали	4 газети і журнали
с. Ракошино	0	24	54	22
с. Зуя	9	42	35	14
с. Шабо	8	32	42	18
с. Самарі	0	3	74	23
с. Великий Говилів	0	24	51	25
с. Сніжків	1	43	38	18
с. Байбузи	2	35	48	15
В середньому по колгоспах	3	29	49	19
с. Новоселівка	4	26	59	11

В Закарпатській, Полтавській і Тернопільській областях всі колгоспники, що працюють, передплачують газети і журнали. Майже п'ята частина опитаних передплачують по 4—5, а деякі навіть по 8—10 газет і журналів, половина — по 2—3 газети, що говорить про високий матеріальний і культурний рівень трудівників. В середньому лише 3% колгоспників не передплачують періодику, хоч це зовсім не свідчить про те, що вони її не читають, оскільки газети й журнали є майже на кожній фермі, в польовому стані, червоних кутках і філіях бібліотек.

«Ким би Ви хотіли бачити своїх дітей?» — таким було одне з питань нашої анкети. 26% колгоспників відповіли: «Чесними людьми, патріотами своєї Вітчизни», не вказуючи на професії чи спеціальності. Більшість (43%) висловила бажання, бачити своїх дітей лікарями, вчителями, вченими, офіцерами Радянської Армії, 31% вважали,

¹⁰ Архів Міністерства сільського господарства УРСР, ф. 1, оп. 26, спр. 61, арк. 12.

що діти мають успадкувати професії своїх батьків, стати доярками, механізаторами, агрономами. Що це — неповага до хліборобської професії? Ні, мабуть. Просто бажання, щоб діти досягли чогось більшого, набули спеціальності, розумової професії і одночасно це — показник оптимізму радянського селянина у вирішенні долі своїх дітей. Хіба мало на Україні тепер колгоспних родин, де майже всі діти набули вищу освіту?

Деякі узагальнені дані конкретно-соціологічного аналізу ми порівняли з середніми показниками офіційної статистики (партійність, кількість слухачів агрошкіл та ін.). Відхилення коливається в межах 5%. Хоча, як було сказано вище, точність даних, одержаних шляхом конкретного соціологічного аналізу, повністю залежить від додержання всіх принципів типологізації, зокрема обов'язкового анкетування всіх без винятку членів виробничого колективу, створення умов для подання невимушених і правдивих відповідей, уникнення стороннього впливу на тих, хто заповнює анкети.

Який же висновок можна зробити із усього сказаного в цьому повідомленні? Насамперед, історик, який вивчає проблеми сучасності, не може обминути конкретні соціологічні дослідження. Їх точність прямо пропорційна кількості людей, опитаних дослідником, а також значною мірою залежить і від якості складеної анкети. Науковцям слід подбати про вивчення методів конкретних соціологічних досліджень і сміливіше застосовувати найкращі з них у повсякденній практичній роботі.

Час створити при найбільших суспільних інститутах і вузах лабораторії або відділи конкретних соціологічних досліджень, а при Секції суспільних наук АН УРСР — методичну групу, яка була б одночасно керівним і корегуючим центром у республіці. Відсутність такого централізуючого органу гальмує дослідницьку роботу українських соціологів. При Центральній науковій бібліотеці АН УРСР варто створити групу для обробки результатів конкретних соціальних досліджень, щоб їх можна було використати при дослідженні тієї чи іншої сучасної проблеми.

Конкретні соціальні дослідження та їх аналіз необхідно робити оперативно, адже життя невпинно йде вперед і практична цінність неоперативно проведеного аналізу може виявитися невеликою. А завдання історика, який працює над сучасною проблематикою, і полягає в тому, щоб створювати такі праці, які б узагальнювали історичний процес, досліджували його закономірності, давали вчасно правильні висновки й рекомендації. Адже хоч усередині нашого суспільства і немає класових протилежностей, проте ще не зникли класові та інші відмінності між робітничим класом, колгоспним селянством і інтелігенцією. Вивчення цих істотних відмінностей і допоможе їх ліквідувати, тобто наблизити село до міста й стерти істотну різницю між розумовою та фізичною працею.

М. М. ЛИСЕНКО

ДО ПИТАННЯ ПРО МАЛОРОСІЙСЬКЕ ТОВАРИСТВО (1821—1825 рр.)

Декабристський рух, що зародився в нашій країні на початку ХІХ ст., увійшов до історії як перший революційний рух проти російського самодержавства. Власті жорстоко розправились з борцями за свободу і ретельно розшукували інші зв'язані з декабристами антиурядові організації.

Створена Миколою І слідча комісія 25 грудня 1825 р. з додаткового свідчення зрадника і донощика капітана Вятського полку Аркадія Майбороди дізналася про існування на Україні ще однієї таємної організації — Малоросійського товариства на чолі з маршалком Переяславського повіту Полтавської губернії Василем Лукичем Лукашевичем. За словами Майбороди, П. І. Пестель в одній з конфіденціальних з ним розмов повідомив, що «в Малоросії є таємне товариство, яке від нашого окремо діє» і перебуває «під зверхністю Польського таємного товариства»¹. Допитаний у цій справі в середині січня 1826 р. П. І. Пестель зізнався, що він чув від представників Польського патріотичного товариства про існування в Малоросії численної таємної організації, з якою вони — поляки — нібито увійшли в союз, а також про те, «що це товариство бажає незалежності Малоросії і готове» погодитися на зверхність «Польщі, коли вона зуміє здобути собі незалежність»². З його членів не було названо у першому свідченні Пестеля нікого. Під час наступного допиту, відповідаючи на запитання, чи йому відомо щось про засноване в Малоросії товариство на чолі з Лукашевичем, він повідомив: «Товариство ж, засноване, як я чув, Лукашевичем, є те саме, яке помишляло, за словами поляків, про незалежність Малоросії і готове було віддатися під зверхність Польщі». Як далі зауважив Пестель, він відповідав полякам, що «Малоросійське товариство ніколи не досягне своєї мети, бо Малоросія навіки з Росією буде нерозривною і ніяка сила не відторгне Малоросії від Росії»³. Незабаром у зв'язку з цим допитали всіх керівних діячів Південного та Польського патріотичного товариств, а В. Л. Лукашевич наприкінці січня 1826 р. був заарештований і 3 лютого ув'язнений у Петропавловській фортеці. В записці Миколи І щодо Лукашевича було сказано: «Посадити, де краще, і утримувати добре».

В. Л. Лукашевич — виходець з заможної української козацько-старшинської родини. Батько його — Лука Михайлович — дослужився в російській армії до чину генерал-майора. Василь Лукич народився в 1783 р., з 1798 по 1803 р. навчався в Петербурзі у Пажеському корпусі. Після служби на посаді перекладача колегії іноземних справ (1803—1805 рр.) та дрібного чиновника міністерства внутрішніх справ (1805—1807 рр.) В. Лукашевич вийшов у відставку й оселився у своє-

¹ Восстание декабристов, Материалы, т. IV, М.—Л., 1927, стор. 28.

² Там же, стор. 83.

³ Восстание декабристов, т. IV, стор. 117. Спираючись на це зізнання П. І. Пестеля, Л. О. Медведська робить необгрунтований висновок про те, що «невелика група поміщиків, що об'єднувалась навколо Лукашевича... будувала плани відокремлення України від Росії і приєднання її до Польщі» (Л. О. Медведська. Павло Іванович Пестель. Біографічний нарис, К., 1964, стор. 114—115).

му маєтку в містечку Борисполі Переяславського повіту. Був він заможним дворянином, мав чималі земельні володіння та понад дві тисячі душ кріпаків.

У 1812 р. В. Лукашевич віддав багато сил сформуванню в повіті ополчення. За енергійну діяльність по створенню і навчанню цього кращого в губернії ополчення, значну допомогу транспортом і різним спорядженням та продовольством для армії, а також за влаштування на власні кошти великого лазарету його нагородили орденом Володимира 4-го ступеня. Тривале перебування (протягом шести строків обрання — з 1809 по 1825 р.) повітовим маршалком принесло йому чин надвірного радника та пошану громадськості⁴. Проте в червні 1825 р. він раптово відмовився від своєї посади і вийшов у відставку⁵.

Під час слідства В. Лукашевич рішуче заявив, що він ніяких «ліберальних думок не мав»⁶. Проте факти свідчили, що цей діяч не був таким уже благонадійним, як він про себе говорив. Слідча комісія знала, що ще в 1807 р. Лукашевич виявив нелояльне ставлення до Олександра І⁷. Про його зв'язки з поляками говорили також у своїх зізнаннях С. Муравйов-Апостол, М. Бестужев-Рюмін, С. Волконський та інші члени товариства. В основі всіх цих показань лежало припущення, яке С. Волконський висловив так: «Якщо я говорив, що Лукашевич у зв'язках з таємними товариствами польськими, я це ґрунтував на тому, що про всяке наше спілкування з польськими товариствами він був поінформований». Волконський розповідав про те, що Лукашевич запропонував підполковнику Хотяїнцову «вступити в товариство, утворене в Малоросії і зв'язане з Польським товариством»⁸. Як уточнив Пестель на додаткових допитах, йому спочатку Яблоновський і Городецький, а потім лікар Плессель (через нього Пестель підтримував зв'язки з Польським патріотичним товариством) говорили про те, «що в Малоросії є численне таємне товариство, з яким поляки перебувають у союзі». Пестель повідомив також, що, за твердженням Плесселя, наприкінці 1825 р. від польської директорії був посланий один з членів, який переконався в численності Малоросійського товариства, але хто саме був цей член, Плессель не сказав⁹. Оскільки останній, будучи заарештованим, по дорозі до Петербурга отруївся, то уточнити ці свідчення не вдалось.

Проте шляхом ретельного опиту всіх керівних діячів Польського патріотичного товариства все ж було здобуто деякі відомості про зв'язки В. Лукашевича з діячами польського визвольного руху. Згідно з цими свідченнями, в 1821 р. члену згаданої польської організації капітану Маєвському вдалося схилити Лукашевича до вступу в масонську ложу тамплієрів (храмовників). Коли ж Маєвський повідомив його про задум храмовників утворити таємне товариство, «Лукашевич відмовився від усього і в масонстві більше вже не брав участі». Це свідчення Маєвського доповнюється й іншими відомостями. З них видно, що вступити у Польське патріотичне товариство Лукашевич «відмовився під приводом своєї належності до «Союзу благоденства», за правилами якого заборонялись зв'язки з іноплеменними»¹⁰.

⁴ И. Ф. Павловский. Из прошлого Полтавщины. К истории декабристов, Полтава, 1918, стор. 14.

⁵ С. Машинский. Гоголь и «дело о вольнодумстве», «Литературное наследство», т. 58, М.—Л., 1952, стор. 522.

⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 48, оп. 1, спр. 70, арк. 16.

⁷ И. Ф. Павловский. Из прошлого Полтавщины, стор. 14.

⁸ Восстание декабристов, т. X, М., 1953, стор. 126.

⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 48, оп. 1, спр. 41, арк. 10, 10 зв.

¹⁰ Там же, арк. 9, 9 зв.

Під тиском слідчої комісії В. Лукашевич зізнався в тому, що ще в 1818 р. був прийнятий до «Союзу благоденства» М. Новиковим, якому він «після перечитування зошита зі змістом попереднього опису цього товариства дав установлену підписку». А в ході дальшого розслідування заарештований показав, що до «Союзу благоденства» його прийняв і взяв з нього підписку Володимир Глінка¹¹.

Певну роль у діяльності В. Лукашевича справді відіграв М. Новиков, який, за словами П. Пестеля, дав товариству «першу думку про республіканське правління». На нього покладались чималі надії у розгортанні діяльності «Союзу благоденства», про що писав у своїх зізнаннях Пестель: «Новиков мав доручення заснувати управу в Малоросії, але в цьому не успів»¹². Як твердив М. І. Муравйов-Апостол, Новиков, приїхавши до Полтави в 1818 р. на посаду правителя канцелярії малоросійського генерал-губернатора князя Репніна, відразу ж заснував масонську ложу «Любов до істини». «Він в ону,— продовжував М. Муравйов-Апостол,— приймав дворянство малоросійське, із числа якого найдідібніших поміщав у товариство під назвою «Союз благоденства». Визначними членами оного були Лукашевич, поміщик Переяславського повіту, що живе в Борисполі, він має про товариство відомості і може щодо Малоросії дати всі бажані подробиці. Ще членами ложі були Тарновський, колишній губернський суддя, Алексеев, Семен Михайлович Кочубей і багато інших, імен яких не пам'ятаю». В іншому зізнанні серед членів цієї ложі М. Муравйов-Апостол називає й видатного українського письменника І. П. Котляревського¹³. Відомий знавець зв'язків декабристського руху з масонством В. І. Семевський вважає, що в ложу входило 23 чоловіки¹⁴. Досліджуючи це питання, Л. О. Медведська робить висновок, що в Полтаві внаслідок діяльності масонів була вже цілком оформлена діюча управа «Союзу благоденства»¹⁵. Мотивуючи цю свою тезу, Л. О. Медведська посилається лише на те, що у М. Новикова зберігався програмний документ товариства — «Зелена книга», а також на його енергійну діяльність по організації масонської ложі. Справді, у Новикова була копія «Зеленої книги», але її читав лише Лукашевич, який уже був членом «Союзу благоденства». Нікого з інших членів Полтавської ложі Новиков з цим документом не знайомив і до товариства не приймав. Крім того, П. Пестель у своїх зізнаннях говорив, що «Новиков заснував у Малоросії ложу масонську, але таємного товариства не встиг»¹⁶. Майже те саме сказав про діяльність Новикова і С. Трубецької¹⁷. Свідчення П. Пестеля не підлягає сумніву, бо він у відсутності нових членів «Союзу благоденства» й управи в Полтаві переконався особисто, коли приїхав туди в 1821 р., маючи на меті, як свідчить П. І. Капніст, «вербувати спільників і набирати військо для передбачуваного перевороту»¹⁸. Керівник Південного товариства декабристів сподівався підтримки від Новикова, але, очевидно, безрезультатно. Може, після інформації П. Пестеля і доручили С. Муравйову-Апостолу забрати у Новикова «Зелену книгу», що було зроблено того

¹¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 48, оп. 1, спр. 41, арк. 6; Центральний державний військово-історичний архів (далі — ЦДВІА), 124/л, оп. 2, спр. 525, арк. 73.

¹² Восстание декабристов, т. IV, стор. 101, 113, 139.

¹³ Там же, т. IX, М., 1950, стор. 189, 200.

¹⁴ В. И. Семевский. Декабристы-масоны, журн. «Минувшие годы», 1908, березень, стор. 146, 147.

¹⁵ Л. О. Медведська. Декабристи на Полтавщині, Харків, 1960, стор. 39.

¹⁶ Восстание декабристов, т. IV, стор. 117.

¹⁷ Там же, т. I, М.—Л., 1925, стор. 50, 85.

¹⁸ Воспоминания и рассказы деятелей тайных обществ 1820-х годов, т. II, М., 1931, стор. 417.

ж 1821 р.¹⁹ Після цього активність Новикова зовсім зійшла нанівець. Більше того, коли Лукашевич хотів дізнатися про щось нове, зв'язане з діяльністю товариства, він «оголосив йому, що союз не здійснився»²⁰. Всі ці факти свідчать про те, що в Полтаві не відбувся процес переходу найреволюційніших членів масонської ложі до «Союзу благоденства» і що, таким чином, у Новикова не було з кого утворювати управу. Очевидно, це сталося і тому, що організована М. Новиковим ложа існувала короткий час і була під безпосереднім контролем як генерал-губернатора М. Репніна, так і вищого начальства. В цьому переконують факти, наведені В. І. Семевським. Полтавська ложа «Любов до істини» була відкрита 30 квітня 1818 р., а вже 12 березня 1819 р. вийшло повеління царя про закриття ложі²¹. Князь М. Репнін у своєму повідомленні про її ліквідацію запевняв, що вона була під його «безпосереднім наглядом», «у ній нічого протизаконного не відбувалось» та що інших лож на підвладній йому території Малоросії нема. Виправдуючись перед царем, він писав: «...я ніколи не протегував масонським ложам, але не забороняв тут кільком членам відкрити таку, тому що вона засновувалась з дозволу петербурзької головної ложі (Астреї), підвідомчої міністерству поліції»²². З якихось джерел начальство дізналося дуже швидко про неблагонадійні наміри полтавської ложі і закрило її майже відразу після відкриття.

Як стверджує дослідник Полтавщини І. Ф. Павловський, після закриття полтавської масонської ложі «Новиков, знаючи Лукашевича як енергійного діяча, залучив його до організації Малоросійського товариства»²³. Ця гіпотеза заслуговує на всебічне дослідження.

Незважаючи на те, що вивчення Малоросійського товариства має деяку джерельну базу, йому не було присвячено жодного окремого дослідження не тільки в буржуазній, а й в радянській історіографії. Якщо не враховувати догадок, висловлених І. Ф. Павловським, то можна сказати, що в літературі нема ні стверджувальних, ні заперечних з приводу існування цього товариства думок. Питання просто обійдене. Так сталося, очевидно, тому, що довести наявність цієї організації досить важко. Адже керуючий справами слідчої комісії О. Д. Боровков після аналізу всіх документів, що були в його розпорядженні, зробив у довідці про В. Л. Лукашевича такий висновок: «...товариства цього в Малоросії не було»²⁴. Це й зафіксували як висновок комісії, а Лукашевича 15 вересня 1826 р. відправили у містечко Бориспіль для постійного проживання під наглядом малоросійського генерал-губернатора. Там він і прожив до смерті, що сталася 4 вересня 1866 р.

І справді, здається, що обвинувачувати В. Л. Лукашевича було ні в чому. Ніяких компрометуючих його матеріалів не знайшли; жодного члена Малоросійського товариства виявлено не було; допитані в цій справі Д. Л. Алексеев, С. Л. Алексеев, С. М. Кочубей і В. В. Тарновський не визнали існування товариства; не фігурували жодні матеріали про його діяльність. Виправданню Лукашевича допомогло і те, що ще в 1822 р. у зв'язку з небезпекою опису майна М. Новикова його сини встигли спалити папери свого батька²⁵.

¹⁹ Восстание декабристов, т. I, стор. 40; т. IX, стор. 268.

²⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 48, оп. 1, спр. 41, арк. 6 зв.

²¹ В. И. Семевский. Назв. стаття, журн. «Минувшие годы», 1908, лютий, стор. 30.

²² Там же.

²³ И. Ф. Павловский. Из прошлого Полтавщины, стор. 14—17.

²⁴ Восстание декабристов, т. VIII, М.—Л., 1925, стор. 117; т. X, стор. 177.

²⁵ И. Ф. Павловский. К истории Малороссии во время генерал-губернаторства кн. Н. Г. Репнина, Полтава, 1905, стор. 28, 29.

Проте комісія, мабуть, не все знала про діяльність В. Лукашевича. Те, що М. Новиков не утворив справжньої управи «Союзу благоденства», очевидно, викликало незадоволення і у В. Лукашевича. Принаймні після заяви Новикова про закриття товариства він перестав підтримувати з ним зв'язки. Мабуть, не задовольняла його і бездіяльність колишніх членів полтавської ложі. Це примусило В. Лукашевича шукати інших шляхів для здійснення свого задуму. Саме в цей час, у 1821 р., відбулась його зустріч з Маєвським і вступ у ложу тамплієрів. І хоча Лукашевич відмовився бути членом Польського патріотичного товариства, він не порвав зв'язків з поляками, що й давало йому можливість мати певну інформацію про їх діяльність.

В цей же час В. Л. Лукашевич стає діяльним членом київської масонської ложі «З'єднаних слов'ян», до якої належав тоді і декабрист С. Г. Волконський. За словами останнього, навколо цієї ложі, гуртувалась прогресивна молодь краю, очолювана декабристом М. Орловим²⁶. В складі ложі було понад 70 членів. До кола цієї передової молоді вступив і В. Лукашевич. Зустрітися з київськими масонами йому допоміг, очевидно, С. Волконський, з яким Василя Лукича познайомив у себе дома М. Репнін²⁷. Згодом В. Лукашевич зблизився з С. Волконським, бував у його київській квартирі. Саме тут він бачився з С. Муравйовим-Апостолом і М. Бестужевим-Рюміним. Те, що М. Бестужев-Рюмін зустрівся з В. Лукашевичем у С. Волконського в 1824 р.²⁸, свідчить про їх тривалі зв'язки. Грунтовне знайомство з В. Лукашевичем не заперечував і сам С. Волконський. «З Лукашевичем,— пише він,— я досить знайомий, і оскільки ми його вважали в товаристві спроможним до заснування таких у Малоросії, я йому пропонував увійти в наше співтовариство,.. на сіє він відмовився»²⁹. Пізніше на очній ставці В. Лукашевича, С. Волконського і С. Муравйова-Апостола з'ясувалося, що прямої пропозиції про вступ до Південного товариства вони Лукашевичу не зробили, а лише висловили бажання встановити через нього зв'язок з польським товариством. Василь Лукич тоді відповів, «що до товариства польського не належить і вважає не по серцю росіянина вступати в зв'язки з поляками»³⁰.

Про дещо негативне ставлення В. Лукашевича до союзу з поляками свідчить такий факт: будучи вже майстром київської масонської ложі, він висловлював деяке незадоволення з приводу того, що вона складалась «майже з самих ляхів»³¹. Але і після оголошення в 1822 р. царського указу про заборону діяльності масонів Лукашевич залишився серед тих членів київської ложі, які нелегально збиралися ще протягом довгого часу. Про це свідчить доповідна записка київського генерал-поліцмейстера Ертеля від 30 березня 1824 р. Він описав, як відбувалися її нелегальні засідання: влітку 1823 р. по неділях на хуторі Бегічева під Києвом, а на початку 1824 р. на масляному тижні — з четверга до суботи у Києві, а «з суботи до середи 1-го тижня посту в м. Борисполі Полтавської губернії у повітового маршалка Василя Лукашевича». Тут же говориться про участь у масонській діяльності після її заборони генерала М. М. Раєвського та його ад'ютантів, колишніх членів «Союзу благоденства» О. В. Капніста і П. А. Муханова³².

²⁶ С. Г. Волконский. Записки, Спб., 1902, стор. 400—401.

²⁷ Журн. «Минувшие годы», 1908, березень, стор. 156.

²⁸ Восстание декабристов, т. IV, стор. 281; т. IX, стор. 85.

²⁹ Там же, т. X, стор. 126.

³⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 48, оп. 1, спр. 41, арк. 13, 13 зв.

³¹ Там же, арк. 6 зв.

³² ЦДВІА, ф. 343, зв'язка 25, спр. 183, арк. 4, 3 зв.

Отже, переконавшись в інертності учасників колишньої полтавської ложі, В. Лукашевич зробив центром своєї діяльності Київ. Тепер він почав вербувати людей до Малоросійського товариства. За свідченням С. Волконського, В. Лукашевич запропонував колишньому члену «Союзу благоденства», командирі Вітебського полку підполковнику І. М. Хотяїнцову «вступити в товариство, утворене в Малоросії», і повідомив, що воно має «Катехізис на зразок уживаних у масонських ложах». Здивований Хотяїнцов, який був перед тим прийнятий до Південного товариства, відразу не дав згоди на пропозицію. Коли ж після поради С. Волконського він погодився на це, то В. Лукашевич пояснив йому, що «пропозиція про вступ у Малоросійське товариство була лише перевіркою його дружби». Хотяїнцов помітив, що Лукашевич від нього щось затаєє³³.

Як з'ясувалося на очній ставці цих двох людей, Лукашевич говорив Хотяїнцову, що масонські ложі не дають ніякої користі молодим людям, які краще могли б об'єднатися в товариства і вивчати там історичні події і діяння «мужів знаменитих»³⁴. Цим повчанням він вважав доцільним надати такого ж містичного характеру, як і в масонських ложах. На слідстві Лукашевич не заперечував своїх думок про заміну масонських лож таємними товариствами і пропозиції створити таку організацію. Товариство, про яке йшла розмова між Лукашевичем і Хотяїнцовим, мало бути суто просвітительським.

За словами М. Бестужева-Рюміна, «більша частина членів» товариства «перебуває в Чернігівській губернії»³⁵. Відповідаючи на це звинувачення, В. Лукашевич заявив слідчій комісії, що «не тільки в Чернігівській губернії, але й ніде в Малоросії таємне товариство не існує»³⁶.

В той час комісія не мала матеріалів про існування будь-яких організаційних центрів і діячів Малоросійського товариства на Чернігівщині, а тих, що входили до нього як колишні члени полтавської масонської ложі, вважала настільки бездіяльними, що Лукашевичу не було чого інкримінувати. Проте пізніше урядом були виявлені його зв'язки з передовою молоддю Чернігівщини. Це сталося в 1830 р., коли до міністерства народної освіти, а незабаром і до III відділення надійшли матеріали про вільнодумство в Ніжинській гімназії вищих наук, опрацьовані членом головного правління училищ міністерства народної освіти Е. Б. Адеркасом.

Справа про вільнодумство у Ніжинському лицейі, що тоді називався гімназією вищих наук, уже досить ґрунтовно досліджена³⁷. Проте питання про безпосередні контакти ніжинських вільнодумців з таємними товариствами, що існували до повстання декабристів, майже зовсім не висвітлене. Лише С. Машинський вперше згадує про можливі зв'язки цієї групи з В. Лукашевичем³⁸. Це припускає у своїй моно-

³³ Восстание декабристов, т. X, стор. 126; ЦДАЖР СРСР, ф. 48, оп. 1, спр. 41, арк. 11 зв.

³⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 48, оп. 1, спр. 41, арк. 12 зв.

³⁵ Восстание декабристов, т. IX, стор. 41.

³⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 48, оп. 1, спр. 41, арк. 16.

³⁷ Н. А. Лавровский. Гимназия высших наук кн. Безбородько в Нежине, К., 1879; И. А. Сребницкий. Материалы для биографии Н. В. Гоголя, из архива Гимназии высших наук, Гоголевский сборник, К., 1902; В. И. Савва. К истории о вольнодумстве в гимназии высших наук кн. Безбородько, Сб. Харьковского историко-филологического общества, т. XVIII, Харьков, 1908; С. Машинский. Гоголь и «Дело о вольнодумстве», «Литературное наследство», т. 58; Д. Иофанов. Н. В. Гоголь. Детские и юношеские годы, К., стор. 265—418.

³⁸ «Литературное наследство», т. 58, стор. 522—524.

графії також І. А. Федосов³⁹, але й він не доводить аналіз цього питання до логічного кінця.

Відкрита в 1820 р. Ніжинська гімназія вищих наук мала енциклопедичний профіль. Цьому сприяв і її директор Іван Семенович Орлай, який керував гімназією з 1821 р. до призначення його в серпні 1826 р. на пост директора Рішельєвського ліцею (Одеса). Всебічно освічений вчений, І. С. Орлай не був позбавлений поширених тоді ліберальних ідей. Як свідчить доповідна записка Е. Б. Адеркаса, Іван Семенович ще в 1810 р. належав до однієї з петербурзьких масонських лож. У Ніжині він оточив себе людьми з ліберальними, вільнодумними поглядами. Це були професор математики К. В. Шапалінський — член та скарбник київської масонської ложі «З'єднаних слов'ян», секретар тієї ж ложі, професор французької філології І. Я. Ландражин, колишній член ревельської (таллінської) ложі «Ізіс»⁴⁰, професор німецької філології Ф. О. Зінгер, молодші професори — викладач латинської філології С. М. Андрущенко і природничих наук М. Ф. Соловйов. З травня 1825 р. до групи приєднався шойно прийнятий на посаду професора юридичних наук М. Г. Белоусов.

В цьому колі були й вільнодумні студенти: син колишнього директора гімназії Н. Кукольник, двоюрідний брат М. Г. Белоусова А. Божко, колишній вихованець гімназії, а пізніше офіцер 2-го українського уланського полку П. Мартос, його сусід по маєтці, згодом російський письменник М. Гоголь, друзі останнього — М. Прокопович, О. Данилевський, О. Змієв, а також О. Колишкевич, М. Родзянка та ін. Про останніх трьох ще в лютому 1828 р. у листі до батька тодішній учень Ніжинської гімназії, а пізніше український письменник Євген Гребінка писав: «У нас три учні відкриті масонами: Змієв, Колишкевич і Родзянка; але це й тут таємниця, а тому прошу Вас сього ніде не розповідати»⁴¹.

Справа про вільнодумство виникла в 1827 р. після численних доносів професора-реакціонера М. В. Білевича на М. Г. Белоусова, який звинувачувався в тому, що читав лекції не за рекомендованим підручником, а за своїми записами. На уроках він говорив учням про рівноправність людей від природи, про забезпечення прав кріпаків, про те, «що коли цар-дурень, негідник, то можна такого царя скинути, убити». За словами Білевича, у лекціях Белоусова згадувалось і про «начала соціалізму»⁴².

Всі вищезазначені прогресивні професори були зняті з роботи і покарані, причому найбільшу кару поніс не М. Белоусов, якого відправили до матері в Київ під нагляд поліції без права займатися педагогічною практикою, а К. Шапалінський висланий до м. Вятки під суворий нагляд поліції. Він довгий час терпів злидні та поневіряння і лише у 80-річному віці по спільній з декабристами амністії 1856 р. був «ласкаво» помилуваний. До цих репресій, очевидно, спричинилася доповідна записка Е. Б. Адеркаса, де було показано, що крамольні ідеї та неблагонадійні твори поширювала серед професорів і студентів група вільнодумців на чолі з К. Шапалінським, тісно зв'язаним з майстром київської масонської ложі В. Лукашевичем. На підставі

³⁹ І. А. Федосов. Революционное движение в России во второй четверти XIX в., М., 1958, стор. 45.

⁴⁰ Центральний державний історичний архів в Ленінграді (далі — ЦДІАЛ), ф. 733, оп. 69, спр. 52, арк. 35, 114, 114 зв., 115, 115 зв.

⁴¹ Письма Е. П. Гребинки к родным, журн. «Киевская старина», 1898, октябрь—декабрь, стор. 432.

⁴² Філіал Центрального державного історичного архіву УРСР в Харкові, ф. 939, оп. 1, спр. 516, арк. 19 зв.

фактів і документів Е. Б. Адеркас робить висновок, «що між професорами Шапалінським, Белоусовим, Ландражином і Зінгером є якийсь щирий зв'язок і що вони намагаються скласти певного роду партію». Далі зазначається, що вони «укладають... якісь таємні зв'язки з... колишнім переяславським маршалком Лукашевичем...»⁴³.

Буваючи в Ніжині під приводом відвідування своїх племінників Платона й Аполлона Лукашевичів, які вчилися в гімназії, Василь Лукич зустрічався з К. Шапалінським та іншими. Про невідомий характер цих зустрічей свідчить той факт, що в 1825 р. «незадовго до відкриття змови» (повстання декабристів) В. Лукашевич у бесіді з Шапалінським, Ландражином, Белоусовим та Андрущенком запитав французькою мовою: «Як ідуть наші справи?»⁴⁴. З доносу Білевича та зізнань відставного офіцера Подчаського, який жив за 40 верст від Ніжина, виявилось, що і після арешту та повернення В. Лукашевича в Бориспіль під нагляд поліції його таємно відвідували «означені професори». Подчаський повідомив також, що колишній студент Колишкевич говорив йому «про членів якогось таємного товариства Шапалінського»⁴⁵. Як виявилось у процесі розслідування, професор і колишній інспектор гімназії К. А. Мойсеев ще в 1825 р. під час таємного перегляду учнівської кореспонденції вилучив та зберіг і передав Адеркасу листа, що його писав Нестор Кукольник у Ніжин з Києва, куди він їздив у якихось справах. Цей лист, адресований його товаришу Миколі Прокоповичу, мав дещо туманний, зашифрований характер, біля підпису Кукольника були накреслені три літери — Р. Б. Ш. Мойсеев та інші розшифровували їх так: «Робітник Братства Шапалінського»⁴⁶. Про існування ніжинської групи таємного товариства знали й інші люди, зокрема про це говорив чиновник Чернігівської казенної палати Тищинський, погрожуючи Колишкевичу, що, «мабуть, він з деякими співучасниками і професором Белоусовим поїдуть у кибитці»⁴⁷.

У справі наводяться численні факти, що свідчать про систематичне поширення названою групою професорів та студентів такої літератури, як «спокусливий твір О. Пушкіна на свободу, переписаний в 1825 році Скороходовим для ..учня Гребінки», популярний серед студентів «вірш, змістом якого є заклик до свободи», за підписом Кондратія Рилеева⁴⁸. Фактично вірша склали студенти Мартос, Прокопович і Данилевський. Ось його текст:

Друзья мои, друзья свободы,
За что, за что от первых дней
Мы стоим под ярмом цепей,
Не слыша голоса природы?
За что России гражданин
Подавлен рабством безрассудным.
Он мученик: неволи сын —
Он презрен небом правосудным.

Чего ж нам ждаты еще, друзья,
Чего же медлитель? Быстры годы,
Давно, давно душа моя
Пылает пламенем свободы.
Идем бесстрашною толпой
На зов полуслеплого счастья,
Расторгнем сильною рукой
Гнилые узы самовластья.

Кондратий Рылеев.»⁴⁹

За свідченням наглядача М. М. Масляникова, в листопаді 1825 р. пансіонери Любич-Романович, Висоцький, Кобеляцький і Баранов го-

⁴³ ЦДІАЛ, ф. 733, оп. 69, спр. 52, арк. 34 зв., 117, 117 зв.

⁴⁴ Там же, арк. 118.

⁴⁵ Там же, арк. 117 зв., 118.

⁴⁶ Там же, арк. 34.

⁴⁷ Ніжинський філіал Чернігівського обласного державного архіву, ф. 377, оп. 1, спр. 37, арк. 27 зв.

⁴⁸ ЦДІАЛ, ф. 733, оп. 69, спр. 52, арк. 104 зв., 105, 107 зв.—108.

⁴⁹ «Литературное наследство», т. 58, стор. 520.

ворили йому, що «скоро буде переміна більша, ніж у Франції, і що все полетить шкереберть». За словами того ж Масляникова і деяких студентів, Мартос та його товариші співали глузливої пісеньки про царську сім'ю:

«О, боже, коль ты еси,
Всех царей с грязью меси,
Мишу, Машу, Колю и Сашу
На кол посади»⁵⁰.

Отже, ще задовго до того, коли була порушена справа про вільнодумство Белоусова, і навіть до повстання декабристів у Ніжинській гімназії вищих наук виник таємний осередок, явно спрямований проти самодержавства. Факти показують, що він був зв'язаний з В. Лукашевичем. Можна припустити, що саме через Лукашевича члени осередка дізналися про підготовку декабристами повстання. Звідси є всі підстави вважати, що це й була та група Малоросійського товариства на Чернігівщині, про яку свідчили під час слідства декабристи. Про досить ранню появу ідеї заснування товариства свідчили зізнання М. Муравйова-Апостола, за словами якого саме М. Новиков «був першим, хто говорив про товариство Малоросійське»⁵¹, що підтверджує існування цієї організації на Полтавщині і Чернігівщині задовго до повстання декабристів — приблизно з 1820—1821 рр. Така думка випливає з того, що М. Муравйов-Апостол мав певні стосунки з М. Новиковим лише в ці роки. Пізніше Новиков все більше відходив від активної політичної діяльності, а в 1822 р. помер. Підтверджується раннє заснування Малоросійського товариства і свідченням М. Муравйова-Апостола про те, що «товариство це мало відносини з Північною директорією і, гадаю, з Тургеневим»⁵². Тимчасом, М. І. Тургенев у 1824 р. виїхав за кордон.

Після ліквідації масонської ложі «Любов до істини» в Полтаві почала формуватись окрема таємна організація — Малоросійське товариство, керівництво якою поступово переходило від М. Новикова до більш енергійного й авторитетного В. Лукашевича. Ось чому М. Муравйов-Апостол у своїх зізнаннях писав: «Про Малоросійське товариство і його членів може розповісти Лукашевич, бо в цей час він у цьому товаристві був і після смерті Новикова, очевидно, залишився головним»⁵³. Можливо, що й ініціатива утворення його належала не М. Новикову, а В. Лукашевичу, який, побачивши пасивність полтавських масонів, зробив спробу залучити до товариства деяких членів київської ложі «З'єднаних слов'ян». Через К. В. Шапалинського та І. Я. Ландражина він організував осередок товариства в Ніжинській гімназії вищих наук. Можливо, був такий осередок і в Чернігові. Про нього з великою обережністю, не називаючи прізвищ, В. Лукашевич і говорив представникам Південного й Польського патріотичного товариств. Це відзначав у своїх автобіографічних записках колишній керуючий справами слідчої комісії над декабристами О. Д. Боровков: «Малоросійське товариство мали намір утворити з масонських лож: у Полтаві колишній правитель канцелярії військового губернатора Новиков і в Чернігівській губернії маршалок Лукашевич». В іншому місці він знов серед товариств згадує Малоросійське, але додає приписку — «зовсім недійове»⁵⁴.

⁵⁰ ЦДІАЛ, ф. 733, оп. 69, спр. 52, арк. 108; «Литературное наследство», т. 58, стор. 515.

⁵¹ Восстание декабристов, т. IX, стор. 199.

⁵² Там же, стор. 189.

⁵³ ЦДАЖР СРСР, ф. 48, оп. 1, спр. 70, арк. 10.

⁵⁴ Александр Дмитриевич Боровков и его автобиографические записки, журн. «Русская старина», 1898, листопад, стор. 345.

Можна погодитися з думкою О. Боровкова про певну бездіяльність Малоросійського товариства. Слід підкреслити, що його організація затягнулась на кілька років. Уважне вивчення ідеології В. Лукашевича та його оточення переконує в тому, що цій прогресивно-ліберальній частині дворянської молоді не чужі були ідеї ліквідації кріпосництва, знищення або хоча б обмеження самодержавної монархії, поширення серед простого народу освіти і культури. Що ж до ідеї «відокремлення» України від Росії, то аналіз та зіставлення свідчень дозволяє твердити, що особливих пропольських тенденцій у програмних задумах В. Лукашевича не було. Підставу для протилежних, цьому тверджень сучасників, очевидно, дали деякі автономістські ідеї, які в той час, дійсно, мали вплив серед частини дворянства Лівобережної України і яких, мабуть, не був позбавлений і В. Лукашевич. І. Ф. Павловський, характеризуючи освічену громадськість тодішнього Лівобережжя, цілком справедливо підкреслює, що в цьому середовищі були ще живі мрії про відновлення автономії України, до чого закликали й твори поета-декабриста К. Рилеева. Саме в листі до нього у вересні 1825 р. український дворянський історик, етнограф і письменник М. А. Маркевич писав: «Чи ж можу я байдуже читати «Войнаровського», «Наливайка»? Прийміть мою і всіх знайомих мені моїх співвітчизників подяку.... Ми не випустили ще з виду діянь великих мужів-малоросіян, у багатьох серцях не зменшилась сила почуттів і відданості до батьківщини... Ви підносите цілий народ,— горе тому, хто йде на приниження цілих країн, хто замахується вкрити презирством цілі народи,— і вони йому платять презирством... Нікчемність— ось одна доля таких людей, якщо вони можуть ще вважатися людьми. Але слава тому, хто прославляє великі душі людські і кому народи цілі повинні віддавати шану»⁵⁵. Ідеї автономії України могли бути складовою частиною програми Малоросійського товариства, яку В. Лукашевич та його однодумці сподівались здійснити в процесі загальнодержавного революційного перевороту, проведеного таємними товариствами дворянських революціонерів.

Отже, на Україні, поряд з утворенням товариств, що поставили перед собою мету революційним шляхом знищити кріпосництво і самодержавство, формувалися і таємні організації, які погоджувалися з програмою декабристів, але рішучі дії відкладали на майбутнє. Саме таким було Малоросійське товариство, яке через нечіткість програмних вимог, нерішучість його організатора та керівника В. Лукашевича так і не вийшло із стадії формування, не виробило якихось конкретних форм діяльності.

---

⁵⁵ І. Ф. Павловський. Из прошлого Полтавщины, стор. 16—17.

В. А. ЛІВЕНЬ

ПОЗИЦІЯ ПРОФСПІЛКОВОГО РУХУ США В ПИТАННЯХ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ

(від війни в Кореї до війни у В'єтнамі)

Через три місяці після капітуляції Японії в грудні 1945 р. президент США Трумен у посланні конгресу писав: «Подобається нам, чи ні,— ми повинні всі визнати, що перемога, яку ми здобули, поклала на американський народ постійний тягар відповідальності за керівництво світом»¹. У цих словах президента висловлена, по суті, ідея післаньової зовнішньої політики США — ідея «світової гегемонії».

Для здійснення цієї програми правлячі кола намагалися заручитися підтримкою профспілкового руху США. Лідери робітничих організацій могли допомогти професіональним дипломатам відчинити двері багатьох країн світу. Профспілкам відводилось значне місце і в ідеологічній диверсії американського імперіалізму. В багатьох країнах, де існує «нерозуміння» й незадоволення політикою Сполучених Штатів, «особлива відповідальність падає на профспілки США», визнавав колишній міністр юстиції США Роберт Кеннеді². І, нарешті, ідея «світового панування», на думку її авторів, передбачала «єднання всіх класів» при здійсненні імперіалістичних планів. Підтримка профспілками зовнішньо-політичної діяльності уряду давала можливість правлячим колам говорити про «загальнонаціональну» зовнішню політику. Така була точка зору офіціальних кіл США.

Якої ж позиції дотримувався профспілковий рух? Специфікою американських профспілок є те, що їх ставлення до питань зовнішньо-політичної діяльності уряду повністю формулюється верховним профспілковим апаратом, центральною фігурою в якому є голова Американської федерації праці — Конгресу виробничих профспілок (АФП—КВП) Дж. Міні. На думку професора Корнельського університету Уіндмюллера, верховний апарат організації взяв на себе місію «виразника» колективних поглядів робітників з питань зовнішньої політики³.

З'їзди АФП—КВП, що відбуваються раз на два роки, приймають резолюції з питань зовнішньої політики, однак без широкого обговорення з причин «особливої важливості внутрішніх проблем». Це цілком зрозуміло, оскільки оплачувані профспілкові бюрократи становлять більшість делегатів з'їздів. Як зазначає прогресивний журналіст Джордж Морріс, їх підбирають так, щоб вони були ретельними виконавцями усіх намірів керівництва⁴. Подібна картина спостерігається й на з'їздах галузевих профспілок.

Бюрократична структура профспілкового об'єднання призводить до цілковитого ігнорування думки мас, що в основних питаннях не співпадає з рішеннями з'їздів та виступами босів. Від початку «холодної війни» жодна профспілка, що входить до АФП—КВП, не прова-

¹ Congressional Record, грудень 1945 р., стор. 12574.

² Газ. «AFL—CIO News», (орган АФП—КВП), 23 червня 1962 р.

³ John P. Windmuller. Labor: A Partner in American Foreign Policy?, журн. The Annals of the American Academy of Political and Social Science, листопад 1963 р., стор. 110 (далі — The Annals...).

⁴ Д. ж. Морріс. Основные проблемы рабочего движения в США, М., 1961. стор. 126.

дила ні референдуму, ні навіть звичайного голосування з питань зовнішньої політики. Багато місцевих організацій не виявляють свого ставлення до найважливіших міжнародних проблем просто через відсутність чітких вимог, інші вважають за краще відмовчуватись. Така пасивність, на думку Уіндмюллера, пояснюється тим, що «інтерес кожного члена профспілки до зовнішньої політики Сполучених Штатів — не більший і не менший, ніж інтерес першого ліпшого «середнього американця»⁵.

Постійний комітет АФП—КВП з міжнародних питань, його відділення та інформаційні центри в Європі й країнах Латинської Америки тісно зв'язані з держдепартаментом та іншими урядовими установами. Представники профспілок входять до представництв США за кордоном як спеціальні аташе з питань праці, до різноманітних закордонних місій та делегацій, у тому числі в ООН, а також до організацій, що подають «допомогу» іншим країнам (наприклад, «корпус миру» та ін.). Існують певні контакти й між Центральним розвідувальним управлінням та спеціальним помічником і головним радником Міні з міжнародних питань Дж. Ловстоном. Як зазначала газета «Чикаго дейлі ньюс», останніми роками ЦРУ одержало основну масу інформації про міжнародний комунізм саме від Ловстона⁶ та міжнародного відділу АФП—КВП. Таке порозуміння профбюрократії з урядом щодо зовнішньої політики підтверджене призначенням у 1965 р. колишнього головного юрисконсульта АФП—КВП та спілки сталеливарників Артура Голдберга постійним представником США в ООН*.

Тісний зв'язок профспілкових босів з урядом у питаннях зовнішньої політики не випадковий. Він відображає єдність думок правої профбюрократії з імперіалістичними правлячими колами США в галузі зовнішньої політики. Партнерство в зовнішньополітичній сфері, звичайно, впливає з самої природи профбюрократії, з багаторічної політики класового співробітництва, що вона її проводить. Відірвані від мас лідери профспілок вбачають своє завдання, насамперед, у захисті ідейних, політичних та економічних основ капіталізму. Дотримуючись того принципу, що, мовляв, інтереси робітників і підприємців взаємозв'язані, праві профбоси США не тільки цілком приймають капіталізм, а й служать йому надійною опорою.

В 60-х роках у політиці класового співробітництва відбувається дальша еволюція вправо, що призводить до ще більшого зближення профбюрократії з правлячими колами. Зовнішньополітичний курс уряду США дістає схвалення й підтримку профспілкових лідерів не тільки завдяки їх відданості капіталістичній системі та буржуазній ідеології. Ідейною основою їх партнерства в сфері зовнішньої політики є антикомунізм. В резолюціях з'їздів АФП—КВП, у заявах профспілкового керівництва неодноразово підкреслювалося, що свою місію «лідерів вільної праці» американські профбоси вбачають у «захисті робітничого руху від ...підривних зусиль комуністичних агентів», у боротьбі проти «небезпеки радянського імперіалізму»⁷. «Я заявляю, — говорив на I з'їзді АФП — КВП колишній член Виконради У. Рейтер, —

⁵ The Annals..., стор. 110.

⁶ Дж. Моррис. Назв. праця, стор. 131; його ж. Грязные тайны «профсоюзного» ЦРУ, журн. «Международная жизнь», 1966, № 10, стор. 17.

* А. Голдберг був призначений міністром праці в уряді Кеннеді у 1960 р. Згодом він став членом Верховного суду США.

⁷ Report of the First Constitutional Convention Proceedings, грудень 1955, стор. XXXIX; Proceedings of the Second Constitutional Convention of the AFL—CIO, грудень 1957 р., т. I, стор. 167.

що люди, подібні до Філіппа Меррея та Білла Гріна *, за один тиждень зробили для боротьби з комунізмом більше, ніж зможуть зробити всі Голдуотери»⁸.

Прислужницька діяльність керівництва АФП—КВП проходить і розвивається у різних напрямках. Усередині країни вона спрямована на ідеологічну обробку мас у дусі підтримки агресивної зовнішньої політики уряду та гонки озброєнь, на розпалювання воєнного психозу й антикомуністичної пропаганди, на боротьбу проти прогресивних сил у профспілковому русі. На міжнародній арені ця діяльність знайшла своє втілення в проведенні політики розколу в міжнародному робітничому русі, в боротьбі проти профспілок СРСР та інших соціалістичних країн, проти прогресивних сил у робітничих спілках капіталістичних країн, у зміцненні американського «впливу» на профспілки країн, що розвивають свою економіку. «Цей курс привів багатьох робітничих лідерів в один табір із запеклими паліями війни»⁹.

Послідовно підтримуючи політику «холодної війни», яка стала офіційним курсом Вашингтона після другої світової війни, та ідею «світової гегемонії США», профбоси мріють про своє панування в міжнародному робітничому русі. «Так само як Америка є лідером вільного світу, так і АФП—КВП є лідером вільної праці в світі»¹⁰,— заявляв член Виконради Філіпп Рендольф на II з'їзді організації. Свою «вірнопідданість» правлячим колам продемонструвала профбюрократія і в 1950 р., коли США почали війну в Кореї. На черговому з'їзді АФП в 1951 р. її голова Грін заявив, що «уряд Сполучених Штатів повинен продовжувати війну в Кореї доти, поки це буде необхідно»¹¹. Грін не припускав можливості компромісу й запевняв, що профспілки готові нести тягар витрат і жертв, що їх вимагає програма оборони. Виконрада АФП виступила проти мирного врегулювання корейського питання, наполягала на блокаді КНР та на продовженні окупації Тайваня.

Посилення воєнної істерії в країні було використано й лідерами КВП для дальшого наступу на прогресивні профспілки. Протягом 1949—1950 рр. з Конгресу було виключено ряд прогресивних профспілок і серед них відому своїми демократичними традиціями спілку докерів і складських робітників західного узбережжя**. Цей наступ реакції цілком відповідав позиції керівництва КВП, голова якого Меррей у телеграмі президентові Сполучених Штатів висловив «щирю й необмежену підтримку сміливих дій уряду в Кореї»¹². На черговому з'їзді у 1950 р. Конгрес схвалив необхідність військового втручання США в Кореї¹³. Представники КВП як і АФП, увійшли до комітету, очолюваного головою Національного управління ресурсів, з метою мобілізації робітників на підвищення продуктивності праці в воєнних галузях економіки. Лідери обох профспілкових центрів не тільки підтримали політику мілітаризації, а й доклали всіх зусиль, щоб забезпечити виконання воєнних замовлень уряду. Профбюрократія США

* Ф. Меррей — голова КВП в 1940—1952 рр., У. Грін — голова АФП в 1924—1952 рр.

⁸ Proceedings of the Second Constitutional Convention of the AFL—CIO, т. II, стор. 7.

⁹ XVII Национальный съезд Коммунистической партии США, М., 1961, стор. 135.

¹⁰ Proceedings of the Second Constitutional Convention of the AFL—CIO, т. I, стор. 429.

¹¹ Журн. «Monthly Labor Review», листопад 1951 р., стор. 547.

** Уряд США кілька разів намагався посадити за ґрати або вислати за межі країни голову профспілки Гаррі Бріджеса.

¹² Журн. «Progressive», 10 листопада 1950, стор. 3.

¹³ Журн. «Monthly Labor Review», січень 1951 р., стор. 6.

розгорнула активну діяльність у профспілках інших капіталістичних країн, домагаючись їх підтримки агресії в Кореї¹⁴.

Проімперіалістична позиція лідерів значною мірою сприяла зближенню двох найбільших профспілкових центрів країни. Виключення з КВП ряду прогресивних спілок, вихід його з Всесвітньої федерації праці (1949 р.) й розрив співробітництва з радянськими профспілками зробили, на думку керівництва АФП, «послугу... справі найшвидшого досягнення американської профспілкової єдності»¹⁵. Оцінюючи значення цього акту, орган незалежної прогресивної профспілки електриків газета «Юї ньюс» писала, що боси АФП і КВП, які підтримують як внутрішню, так і зовнішню політику Уолл-стріту, заражають трудящих пропагандою антикомунізму й холодної війни, а угода про злиття показує їхнє бажання продовжувати цю політику¹⁶. Однак прийняття об'єднаним керівництвом лінії лідерів АФП з міжнародних проблем зовсім не означало, що між босами колишніх АФП й КВП існувала повна єдність поглядів і думок. Загострення суперечностей між працею і капіталом в США, крах ілюзій щодо «американського віку», провали політики «холодної війни» посилили розбіжності в профспілковій верхівці.

Економічні й науково-технічні успіхи Радянського Союзу, прагнення американського народу до миру й співробітництва з соціалістичними країнами й уперте небажання лідерів АФП—КВП хоча б деякою мірою враховувати реальну міжнародну обстановку привели до утворення своєї опозиції серед профспілкових лідерів з питань війни та миру, мирного співіснування, роззброєння, торгівлі з країнами соціалістичного табору тощо. Одночасно зростає невдоволення зовнішньополітичною позицією лідерів у низових організаціях. І хоч профбюрократії вдається запобігти розгортанню широкого руху протесту і придушити класову свідомість робітничого класу США у його прагненні до міжнародної пролетарської солідарності, зміни в міжнародній обстановці, що сталися на початку 60-х років, не могли не вплинути на американських трудящих. Серед них зростає усвідомлення того, що в епоху існування термоядерної зброї від вирішення проблеми війни і миру залежить «розумне розв'язання всіх інших проблем»¹⁷.

На зростання невдоволення агресивною зовнішньополітичною лінією уряду США й позицією АФП—КВП впливає і те, що мілітаризація економіки не забезпечує необхідної зайнятості й підвищення життєвого рівня, як це обіцяли профлідери робітникам. Економічні фактори свідчать, що, незважаючи на воєнні витрати, які постійно зростають, кризи надвиробництва стають частішими, а темпи зростання промислової продукції перебувають на порівняно низькому рівні. Тривала гонка озброєнь, за висловом американського публіциста Кука, стає «чимсь подібним до економічного характеру»¹⁸. Хоч воєнні витра-

¹⁴ Необхідно відмітити, що не всі американські профспілки підтримали війну США в Кореї. Проти виступила профспілка гірників та інші. Крім того, зростання кількості страйків і страйкарів в роки війни (в 1952 р. вона досягла відповідно 5117 і 3540 тис. чоловік — більше ніж в будь-якому післявоєнному році, за винятком 1946 р.) свідчило про незадоволення профспілкових мас політикою американського уряду в Кореї. Н. Н. Яковлев. Новейшая история США, М., 1961, стор. 549.

¹⁵ Журн. «American Federation of Labor Weekly News Service», 22 червня 1950 р.

¹⁶ Газ. «UE News», 28 лютого 1955 р. АФП—КВП підтримала доктрину Ейзенхауера і дії уряду США в Домініканській Республіці й на Кубі.

¹⁷ Журн. «Проблемы мира и социализма», 1966, № 5, стор. 34.

¹⁸ F. Cook. The Coming Politics of Disarmament, журн. «Nation», 16 лютого 1963 р., стор. 131.

ти з року в рік зростають, кількість законсервованих військових заводів збільшується, а число робітників, зайнятих на діючих військових підприємствах, у зв'язку з автоматизацією і впровадженням у виробництво найновіших досягнень науки зменшується. За таких умов обіцянки «вічного процвітання» і «благоденства», які нібито має нести з собою мілітаризація економіки, втрачають свою силу.

Ідея про нерозривний зв'язок між мілітаризацією та неухильним зростанням виробництва продукції, підвищенням життєвого рівня трудящих і їх зайнятості має в Сполучених Штатах глибокі корені. В роки першої та другої світових воєн обсяг промисловості США значно зріс за рахунок саме військових замовлень, і кризу надвиробництва було відтягнуто. Робітничий клас на деякий час значною мірою був застрахований від безробіття. За рахунок збільшення інтенсивності й експлуатації праці робітники одержували більшу заробітну плату, працюючи на військових заводах. І в наші дні психологічний вплив цього фактора широко використовується як монополістичними колами, так і профбюрократією. Виступи лідерів АФП—КВП з вимогами збільшити асигнування на військові потреби, критика заходів уряду, спрямованих на скорочення військових витрат, дали підставу деяким державним діячам США заявити, що американський народ підтримує курс на мілітаризацію¹⁹. Вважаючи війну чимсь далеким, що не стосується їх безпосередніх інтересів, частина робітників відчуває страх перед загрозою безробіття. Це сковує діяльність багатьох профспілок, зокрема зв'язаних з військовою промисловістю. Невипадково тому на профспілкових конференціях, де обговорюються проблеми миру й роззброєння, незмінно постають питання про зайнятість і підвищення життєвого рівня робітників.

Однак не менш важливим є зростання серед робітників розуміння того, що витрати на холодну війну з'їдають кошти, призначені для фінансування багатьох соціальних заходів, що перехід на мирну економіку може бути досягнутий без серйозних порушень економічного життя, якщо паралельно із зменшенням військової продукції збільшити витрати на соціальне забезпечення, освіту, охорону здоров'я, міське будівництво²⁰.

Певну роль у тому, що частина лідерів американських профспілок відійшла від офіційної зовнішньополітичної позиції Міні — Ловстона, зіграло загострення конфлікту між секціями Міжнародної конфедерації вільних профспілок (секції МКВП існують у багатьох капіталістичних країнах Європи, Азії, Африки та Латинської Америки), що прагнули проведення реалістичної зовнішньої політики, та керівництвом АФП—КВП, яке вперто не бажало відмовитися від підтримки агресивного курсу уряду США. Крім того, за визначенням Дж. Морріса, в самих Сполучених Штатах екстремістська позиція, яку займають лідери типу Міні, позбавляє профспілки підтримки миролюбних ліберально-прогресивних верств населення²¹.

Зміна ставлення до питання миру і війни серед частини профспілкових керівників відбулася під впливом ряду об'єктивних факторів. Потепління міжнародної обстановки, зростання миролюбних настроїв серед рядових членів профспілок, тиск знизу примушують деяку частину лідерів лавірувати, проводити більш гнучку політику для збереження свого панування. Слід зауважити, що ці зміни стосуються в основному лідерів виробничих профспілок, що зберегли ще старі бо-

¹⁹ Журн. «Всемирное профсоюзное движение», 1954, № 9, стор. 35.

²⁰ Газ. «The Worker», 11 серпня 1963 р.

²¹ Д ж. М о р р и с. Назв. праця, стор. 136.